

Η ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΩΣ ΔΙΑΡΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΙΤΟΥΜΕΝΟ ΚΑΙ ΟΨΗ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

“the right to respect for one’s home touches upon issues of central importance to the individual’s physical and moral integrity, maintenance of relationships with others and a settled and secure place in the community”

ΕΔΔΑ, *Ivanova and Cherkezon v. Bulgaria*, 21 April 2016¹

«Ξέρεις τα σπίτια πεισματώνουν εύκολα, σαν τα γυμνώσεις»,
Γ. Σεφέρης, *Το σπίτι κοντά στη θάλασσα*, Κίχλη, 1946.

**Δρ. Αικατερίνα
Παπανικολάου***

Δικηγόρος, Μέλος στην Αρχή
Διασφάλισης Απορρήτου
των Επικοινωνιών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το δικαίωμα στην κατοικία –ειδικότερα η πρόσβαση σε συνθήκες αξιοπρεπούς στέγασης– συγκαταλέγεται μεταξύ των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συναρτάται, επίσης, με την αποτελεσματική άσκηση λοιπών δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα στην ανάπτυξη της προσωπικότητας, το δικαίωμα στην υγεία κ.ο.κ. Υπό αυτή την έννοια, είναι αυτονόητη η προσδοκία κάθε υποκειμένου δικαίου για πρόσβαση σε συνθήκες αξιοπρεπούς στέγασης, ανεξαρτήτως ειδικότερων κοινωνικών και πολιτικών παραμέτρων. Η παρούσα μελέτη εκκινεί από την αναζήτηση των κανονιστικών ερεισμάτων του δικαιώματος, τόσο στο επίπεδο του διεθνούς και ενωσιακού δικαίου όσο και στο εθνικό δίκαιο. Στο δεύτερο μέρος, επιχειρείται η κριτική προσέγγιση αντιπροσωπευτικής νομολογίας σε σχέση με τη στάθμιση του δικαιώματος με άλλα δικαιώματα, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα στην περιουσία ή η ειδικότερη έκφασή του σε ό,τι αφορά τις ευάλωτες ομάδες, π.χ. Ρομά.

ABSTRACT

There is no doubt that the right to adequate housing as a fundamental right is one of the most important rights. In fact,

* Όπου υπήρξε ανάγκη μεταγραφής αποσπασμάτων από αλλόγλωσσα κείμενα, στην ελληνική γλώσσα, η απόδοση έγινε από τη γράφουσα.

¹ ΕΔΔΑ, *Ivanova and Cherkezon v. Bulgaria* (application no [46577/15](#)), 21 April 2016, παρ. 54.

adequate and appropriate living conditions determine the access to other human rights, such as the right to development, the right to health etc. In this perspective, every country should implement housing rights for everyone, irrespective of social conditions, political situation, even economic development. This paper sets out to examine the legal foundation of the right on the level of international, European and national law. In the second part, the paper provides a critique of the jurisprudence concerning the antagonism between the right to housing and other rights such as the right to property. Moreover, it focuses on the implementation of the right as far as vulnerable social categories –national of Roma origin, for example– are concerned.

Τις τελευταίες μέρες του περασμένου Σεπτεμβρίου, η πολιτική επικαιρότητα στην Τουρκία –ταραχώδης, κατά τα συνήθη– κατέγραψε συλλήψεις φοιτητών στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη. Οι τελευταίοι διαδήλωναν διαμαρτυρόμενοι για τις υψηλές τιμές των ενοικίων στα αστικά κέντρα της χώρας, οι οποίες σε συνδυασμό με την περιορισμένη διαθεσιμότητα κατάλληλων ακινήτων οδηγούν πρακτικά σε αδυναμία στέγασης των ενδιαφερόμενων στις πόλεις, όπου βρίσκεται η έδρα των πανεπιστημιακών σχολών φοίτησής τους. Παρά τις κυβερνητικές αντικρούσεις, οι οποίες προσέδωσαν στις διαμαρτυρίες αντιδραστικό πρόσημο και διείδαν σ' αυτές υποκίνηση από ανατρεπτικά, περιθωριακά στοιχεία, φίλα διακείμενα σε τρομοκρατικές οργανώσεις, η αμεροληψία των αριθμών δεν αφήνει αμφιβολίες: η πληθωριστική απορρύθμιση της τουρκικής οικονομίας οδήγησε σε εκρηκτικές ανατιμήσεις των ακινήτων –τόσο ως προς την αγορά, όσο και ως προς τη μίσθωση στέγης–².

Ομοίως, ενδιαφέρουσα εξέλιξη στο πεδίο συνιστά η δημοσίευση απόφασης του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου στις 15 Απριλίου 2021³, διά της οποίας απαγγέλθηκε η μη συμβατότητα προς το Σύνταγμα νόμου, με τον οποίο προ διετίας είχε επιβληθεί «πάγωμα» των μισθωμάτων στην τιμή των 9,80 ευρώ ανά τετραγωνικό μέτρο, στην περιοχή του Βερολίνου. Η ασυμμετρία στο επίπεδο της προσφοράς και της ζήτησης ακινήτων υπήρξε κι εδώ η επιτακτική κοινωνική ανάγκη που υπαγόρευσε την επίμαχη νομοθετική πρωτοβουλία προκειμένου να εξορθολογιστεί η αγορά και να αποκατασταθούν προοδευτικά οι όροι πρόσβασης σε επαρκή στέγαση. Ο απόηχος της συνταγματικής ακύρωσης⁴ υπήρξε σημαίνων. Και τούτο, διότι δεν αφορούσε μόνο την κατάργηση του ευεργετήματος υπέρ των μισθωτών για το μέλλον, αλλά θεμελίωσε, επιπλέον, δικαίωμα των εκμισθωτών για αναδρομική διεκδίκηση της πλεονάζουσας διαφοράς, προσδιοριζόμενης με βάση τις τιμές που είχαν διαμορφωθεί κατά την περίοδο ισχύος του υπό συζήτηση νόμου^{5,6}.

² Βλ. ενδεικτικά από την ειδησεογραφία των ημερών: [Νέος πονοκέφαλος για Ερντογάν η εκτίναξη φοιτητικών ενοικίων | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ \(kathimerini.gr\)](#), [Νέο φοιτητικό κίνημα διαμαρτυρίας στην Τουρκία | Πολιτική | DW | 04.10.2021](#), [Turkey: Student housing protests highlight soaring prices | Housing News | Al Jazeera](#) κοκ.

³ Βλ. [Bundesverfassungsgericht - Press - Act Governing the Rent Cap for Residential Premises in Berlin is void](#). Βλ. επίσης, K. Connolly, *Berlin's rent cap is illegal, Germany's highest court rules*, The Guardian, 15.04.2021, [Berlin's rent cap is illegal, Germany's highest court rules | Germany | The Guardian](#) και σχετική κριτική σε M. Steinbeis, *No reason to be gentle*, Verfassungsblog, 16.04.2021, [No reason to be gentle – Verfassungsblog](#).

⁴ Για λόγους που αφορούν τον επιμερισμό αρμοδιοτήτων (της νομοθετικής, εν προκειμένω) μεταξύ ομοσπονδιακού κράτους και των επιμέρους κρατιδίων.

⁵ Με δεδομένη, πάντως, τη νομική αβεβαιότητα επί του θέματος και το ενδεχόμενο δικαστικής ανατροπής, οι ίδιοι οι πολιτικοί επισπεύδοντες της νομοθετικής πρωτοβουλίας συμβούλευαν –παρά την αντιδημοφιλία της προτροπής– τους καταρχάς ωφελούμενους μισθωτές να αποταμιεύουν τη διαφορά μεταξύ αρχικού και μειωμένου ενοικίου. [Χιλιάδες ενοικιαστές στο Βερολίνο διαδήλωσαν με κατασρόλες και κουτάλια | LiFO, Berlin's new rent freeze: How it compares globally | Germany | News and in-depth reporting from Berlin and beyond | DW | 23.10.2019](#).

⁶ Με καταγεγραμμένη, πάντως, αύξηση των τιμών στα μισθώματα έως και 85% στην περίοδο από 2007 έως και

Όπως συμβαίνει με όλα τα κοινωνικά δικαιώματα, η προσδοκία ευδοκίμησής τους για κάθε πολίτη είναι προφανές ότι τείνει στην «ιδανική πολιτεία» –optimum κάθε ιδεοτυπικού σχήματος οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης–. Η διεκδίκηση, ωστόσο, ασφαλούς και κατάλληλης στέγης ως κοινωνικού αιτούμενου δεν συνιστά σε καμία περίπτωση δικαιωματικό νεολογισμό ή ακτιβιστικό πονημ, ούτε εγγράφεται στις προσδοκίες του μετανεωτερικού κράτους δικαίου. Τουναντίον, πρόκειται για δικαίωμα του οποίου οι δογματικές απαρχές ανατρέχουν ήδη στον δημόσιο λόγο των μέσων του περασμένου αιώνα. Ειδικότερα, στον καθιερωμένο λόγο που απευθύνει ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής προς το Κογκρέσο, περί την έναρξη κάθε ημερολογιακού έτους⁷, ο Franklin D. Roosevelt μιλούσε το 1944⁸ –ενόσω δηλαδή μαίνονταν ακόμη ο μεγάλος πόλεμος– για δικαίωμα κάθε οικογένειας σε «αξιοπρεπή κατοικία»⁹. Διασυνδέοντας ο πρόεδρος Roosevelt ευθέως τη δημοκρατία με τη διασφάλιση συνθηκών «οικονομικής ασφάλειας και ανεξαρτησίας»¹⁰, προχωρεί περαιτέρω, στην αναθεωρητική εξαγγελία του δικαιώματος στη στέγαση, στο πλαίσιο ενός «Δεύτερου Χάρτη Δικαιωμάτων»¹¹, με στόχο την εμπέδωση της ασφάλειας και της ευημερίας, για όλους αδιακρίτως, αδιαφόρως κοινωνικής θέσης, φυλής ή θρησκευτικών πεποιθήσεων¹².

Από τότε μέχρι σήμερα, είναι γεγονός ότι, δυστυχώς, δεν έχει συντελεστεί αξιοσημείωτη πρόοδος. Η υλοποίηση του δικαιώματος στην πλήρη ανάπτυξή του παραμένει ζητούμενο γενικώς, ενώ υπάρχουν ειδικότερες κατηγορίες υποκειμένων του δικαίου που υφίστανται ακραία στέρψη ακόμη και των στοιχειωδών προϋποθέσεων στέγασης. Στην αδιαμφισβήτητη γλώσσα των αριθμών, όπως αυτοί παρατίθενται στο πλαίσιο των επίσημων καταγραφών του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, περισσότεροι του 1,8 δισεκατομμυρίου άνθρωποι διαβιούν σε καταλύματα που δεν πληρούν τις προϋποθέσεις της «επαρκούς στέγης» –συννά χωρίς καν πρόσβαση σε βασικές παροχές, όπως νερό, ηλεκτρισμός, υγιεινή–. Ο αριθμός δε των αστέγων στον πλανήτη ξεπερνά τα 15 εκατομμύρια¹³, ενώ το ανησυχητικό είναι ότι βαίνει αυξανόμενος σε χώρες, οι οποίες μέχρι

2019, στο Βερολίνο οι διαμαρτυρίες δεν υποχώρησαν ούτε μετά την απόφαση της 15^{ης} Απριλίου 2021. Βλ. και περί του σχετικού συμβολικού δημοψηφίσματος για απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών από εταιρίες που διαθέτουν περισσότερα από 3.000 διαμερίσματα στην πόλη in [Berliners vote to expropriate large landlords in non-binding referendum | Reuters, Rising rents spark Berlin housing seizure referendum - France 24](#), κοκ.

⁷ Η καθιερωμένη αυτή απεύθυνση περιέχει, πέρα από την αποτίμηση της τρέχουσας κατάστασης της χώρας, ένα είδος προγραμματικών δηλώσεων και δεσμεύσεων για τις νομοθετικές πρωτοβουλίες που προτίθεται να λάβει η κυβέρνηση εντός του έτους που ξεκινά. Βλ. σχετικά περί του θεσμοθετημένου *State of the Union Address* σε [State of the Union | US House of Representatives: History, Art & Archives](#).

⁸ Ο λόγος εκφωνήθηκε από τον πρόεδρο F.D. Roosevelt στις 11 Ιανουαρίου 1944, [“A Second Bill of Rights” – Video – The Franklin Delano Roosevelt Foundation \(fdrfoundation.org\)](#).

⁹ Σημειωτέον ότι η προδρομικότητα και ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας της προεδρικής πρότασης γίνεται έτι περαιτέρω κατανοητός, αν αναλογιστεί κανείς ότι βρισκόμαστε προ ακόμα και του 1948 – έτος κατά το οποίο υιοθετήθηκε, στο πλαίσιο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, η Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

¹⁰ Καθόσον «οι άνθρωποι της ανάγκης δεν είναι ελεύθεροι άνθρωποι. Οι άνθρωποι που πεινάνε και είναι αποκλεισμένοι από την εργασία συνιστούν τον ανθρωπότητα που αποτελεί έρεισμα για κάθε δικτατορικό καθεστώς. – Στις μέρες μας, αυτές οι οικονομικές βεβαιότητες είναι αυταπόδεικτες». Βλ. περί της συγκεκριμένης αποστροφής του λόγου τον σύνδεσμο που παρατίθεται στην προηγούμενη υποσημείωση.

¹¹ “The Second Bill of Rights”.

¹² Επί λέξει: «In our day these economic truths have become accepted as self-evident. We have accepted, so to speak, a second Bill of Rights under which a new basis of security and prosperity can be established for all – regardless of station, race, or creed». Επρόκειτο για Χάρτη, του οποίου το περιεχόμενο συνδέθηκε με οικονομικά κατά βάση, δικαιώματα, αφού τα «πολιτικά δικαιώματα» που εγγυόνταν ήδη το αμερικανικό Σύνταγμα και ο «Χάρτης Δικαιωμάτων (Bill of Rights)» «αποδείχθηκαν ανεπαρκή για τη διασφάλιση της ισότητας και αναποτελεσματικά στην επιδίωξη της ευτυχίας». Στον νέο προωθημένο Χάρτη, πρόθεση του F.D. Roosevelt ήταν να περιληφθούν, πέρα από το δικαίωμα στέγασης, και άλλα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην εργασία, αναψυχή, ένδυση, ιατρική φροντίδα, κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, το δικαίωμα των αγροτών σε δίκαιο εισόδημα, ο έλεγχος των μονοπωλίων.

¹³ Βλ. σχετικά General Assembly, *Guidelines for the implementation of the right to adequate housing*, 2020, [/](#)

πρόσφατα κατατάσσονταν μεταξύ εκείνων που είχαν κατακτήσει σχετικά υψηλό επίπεδο στεγαστικής διαβίωσης¹⁴. Ξεπερνούν επίσης τα 15 εκατομμύρια οι άνθρωποι που αποβάλλονται, κατά την εξωστική διαδικασία, λόγω αδυναμίας εκπλήρωσης συμβατικών υποχρεώσεων σχετιζόμενων με τους όρους παραμονής εντός του ενδιαυκλήματός τους (έγκαιρη καταβολή μισθώματος, αποπληρωμή στεγαστικού δανείου κλπ)¹⁵.

Δεν είναι άνευ σημασίας το ανανεωμένο περιεχόμενο που προσέλαβε το δικαίωμα, μετά την εμπειρία της εν εξελίξει πανδημίας. Η υποχρέωση κοινωνικής αποστασιοποίησης, σε συνδυασμό με την παρατεταμένη κατ' οίκον παραμονή που επέβαλαν τα μέτρα ανάσχεσης και διασποράς της Covid-19 ανέδειξαν το οικιακό εμπράγματο πλαίσιο σε αποκλειστικό –κατά κανόνα– θέατρο της καθημερινής ανθρώπινης δραστηριότητας¹⁶. Έπεται ότι η πραγματικότητα αυτή επέτεινε τις κοινωνικές ανισότητες συναρτώντας τη θέση και τις δυνατότητες καθενός με τις εν οίκω συνθήκες διαβίωσης. Αντιστοίχως, επιβαρύνθηκαν υπέρμετρα σε όλα τα επίπεδα –του επαγγελματικού και εκπαιδευτικού, μη εξαιρουμένων– όλοι εκείνοι που διαθέτουν μέτριες, ανεπαρκείς ή μηδενικές οικιακές υποδομές. Επανερχεται εν τούτοις πράγματι λοιπόν, η υπόμνηση ότι το δικαίωμα σε ασφαλές και επαρκές κατάλυμα συνιστά προϋπόθεση –ένα είδος υλικής βάσης– για την υποστασιοποίηση και αποτελεσματική άσκηση σειράς δικαιωμάτων, όπως π.χ. το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, στην αξιοπρεπή διαβίωση, στην οικογενειακή ζωή, στην ιδιωτικότητα, στην εργασία (ενίοτε), στην παιδεία κλπ^{17,18}. Και τελικώς, στη βάση του περί ου ο λόγος δικαιώματος δοκιμάζεται –επαληθευόμενο ή αναιρούμενο– το δικαίωμα στην ισότητα ως ηθική αρχή που διαπνέει τον καταστατικό προορισμό του κράτους δικαίου καθαυτού¹⁹.

[HRC/43/43 - E - A/HRC/43/43 -Desktop \(undocs.org\)](https://undocs.org/HRC/43/43-E-A/HRC/43/43-Desktop).

¹⁴ Βλ. σχετικά Council of Europe, Commissioner for Human Rights, *The right to affordable housing Europe's neglected duty*, [The right to affordable housing: Europe's neglected duty - Human Rights Comments - Commissioner for Human Rights \(coe.int\)](#).

¹⁵ Βλ. ομοίως in General Assembly, *Guidelines for the implementation of the right to adequate housing*, ό.π., υποσ. 13.

¹⁶ Βλ. J. Valeske, *The right to housing is now more important than ever*, Transnational Institute, [The right to housing is now more important than ever | Transnational Institute \(tni.org\)](#).

¹⁷ Επ' αυτού, ας σημειωθεί η θάρραλέα διαπίστωση ενός ακόμη πρώην προέδρου των ΗΠΑ, όπως αυτή διατυπώθηκε το 2017, στο πλαίσιο του Carter Work Project –δράση που προωθεί, με πρωτοβουλία του ζεύγους Jimmy and Rosalynn Carter, το δικαίωμα καθενός για πρόσβαση σε κατάλληλη και επαρκή κατοικία– βλ. σχετικά [What is the Carter Work Project? - Habitat for Humanity \(habitat4home.ca\)](#). Σε συζήτησή του με τον καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Τορόντο, Richard Florida, ο Jimmy Carter υποστήριξε με αποφθεγματικό τρόπο τα παρακάτω: «Πολλοί άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονται τη στέγηση ως ανθρώπινο δικαίωμα, εντούτοις πρόκειται ακριβώς περί αυτού. ...Το να διαθέτεις έναν αξιοπρεπή χώρο διαμονής αποτελεί βασικό ανθρώπινο δικαίωμα. Όπως επίσης, το να έχεις την ευκαιρία να ζεις με ειρήνη και να διαθέτεις ικανοποιητική ασφάλεια υγείας, περιθαλψη και ικανοποιητική εκπαίδευση, ούτως ώστε να μπορείς να αξιοποιήσεις τις δεξιότητές σου». Και επίσης: «Δεν αντιλαμβάνομαι πώς μια οικογένεια μπορεί να απολαύσει δικαιώματα, όπως η ελευθερία της έκφρασης και του λόγου, η θρησκευτική ελευθερία, το δικαίωμα ψήφου, εάν τα μέλη τους διαβιούν σε ανυπόληπτο περιβάλλον για το οποίο αισθάνονται άβολα και εξαιτίας του οποίου υποβαθμίζεται το δεοντολογικό και αξιακό τους επίπεδο», [Jimmy Carter: Housing Is a Basic Human Right - Bloomberg](#). Βλ. επίσης, Jimmy Carter, *Decent housing is not just a wish, it is a human right*, *The Guardian*, 20.06.2011, [Decent housing is not just a wish, it is a human right | Jimmy Carter | The Guardian](#), [President Carter: Housing A Basic Human Right \(wvpe.org\)](#).

¹⁸ Το ζήτημα δε έχει ακόμη μεγαλύτερη αξία, αν υπομνησθεί ότι στο αμερικανικό Σύνταγμα το δικαίωμα δεν κατοχυρώνεται ρητά. Η σχετική συζήτηση εκκινεί από την απόφαση του US Supreme Court, *Lindsey v. Normet*, 405 U.S. 56 (1972), όπου η έλλειψη ρητής συνταγματικής πρόβλεψης διαπιστώνεται expressis verbis ως εξής: «Absent constitutional mandate, the assurance of adequate housing and the definition of landlord-tenant relationships is a legislative function». Βλ. σχετικώς Ch. Hartman, «The case for a right to housing», σε R.G. Bratt/M.E. Stone/Ch. Hartman, *A right to housing: foundation for a new social agenda*, Temple University Press, 2006, σελ. 285 επ., *A Report of the National Law Center on Homelessness & Poverty*, «Simply unacceptable»: *Homelessness and the human right to housing in the United States 2011*, κυρίως σελ. 28 επ. και 78 επ.

¹⁹ Για τη γενική συζήτηση περί της διασύνδεσης του δικαιώματος πρόσβασης σε κατάλληλη κατοικία με άλλα

I. Η «ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ» ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΑ ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ ΚΕΙΜΕΝΙΚΑ ΕΡΕΙΣΜΑΤΑ

Για την ιστορία, έχει ιδιαίτερη σημασία να επισημανθεί ότι σε επίπεδο διεθνούς δικαίου, η πρώτη καταγεγραμμένη αναφορά στο δικαίωμα απαντάται στη Σύμβαση του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων²⁰. Το άρθρο 21 της Σύμβασης ορίζει: «Όσον αφορά την στέγασιν, αι Συμβαλλόμεναι Χώραι, εν ώ μέτρω το πρόβλημα τούτο διέπεται υπό νόμων ή κανονισμών ή υπόκειται εις τον έλεγχον των δημοσίων αρχών, θα επιφυλάσσουν εις τους νομίμως διαμένοντας επί του εδάφους αυτών πρόσφυγας μεταχείρισιν όσον ένεστι ευνοϊκήν, οπωσδήποτε ουχί ολιγώτερον ευνοϊκήν της υπό τας ίδιας συνθήκας εις τους αλλοδαπούς εν γένει επιφυλασσομένης»²¹. Η μαξιμαλιστική πρόβλεψη στην εμβληματική Σύμβαση της Γενεύης για τους πρόσφυγες –τους πλέον εμπερίστατους από τους αναξιοπαθούντες– θέτει το όριο της μέριμνας, με την οποία η διεθνής κοινότητα προτίθεται –επί της αρχής, τουλάχιστον– να περιβάλλει την ευάλωτη αυτή κατηγορία²².

Μεταξύ των κατεξοχήν, ωστόσο, αναγνωρισμένων ερεισμάτων του δικαιώματος στο διεθνές δίκαιο, συγκαταλέγεται το άρθρο 25 παρ. 1, εδ. (α) της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών²³. Ομοίως, στο άρθρο 11 παρ. 1, εδ. (α) του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα²⁴, η διασφάλιση κατοικίας ορίζεται επίσης ως συνιστώσα του δικαιώματος ενός εκάστου σε «ένα επίπεδο διαβίωσης ανεκτό για τον ίδιο και την οικογένειά του».

δικαιώματα βλ. εντελώς ενδεικτικά Equality and Human Rights Commission, *Following Grenfell: the right to adequate and safe housing*, 2018, [Following Grenfell: the right to adequate and safe housing | Equality and Human Rights Commission \(equalityhumanrights.com\)](https://www.equalityhumanrights.com/en/advancing-the-right-to-housing-in-the-united-states-using-international-law-as-a-foundation), Report by the International Human Rights Committee of the New York City Bar Association, *Advancing the right to housing in the United States: Using International Law as a Foundation*, 2016, [ADVANCING THE RIGHT TO HOUSING IN THE UNITED STATES: \(nycbar.org\)](https://www.nycbar.org/advancing-the-right-to-housing-in-the-united-states), A. Kucs/Z. Sedlova/L. Pierhurovica, *The Right to Housing: International, European and National Perspectives*, *Guadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furio Ceriol*, 2008, σελ. 101-123, κυρίως σελ. 102 επ., National Conference on Homelessness Council to Homeless Persons – Address by Chris Sidoti, Human Rights Commissioner, 04.09.1996, *Housing as a human right*, [h5_9_2.PDF \(humanrights.gov.au\)](https://www.humanrights.gov.au/observations-generales-adoptees-par-le-comite-des-droits-economiques-sociaux-et-culturels-observation-generale-n-4-troisieme-session-1989), Observations générales adoptées par le Comité des droits économiques, sociaux et culturels – Observation générale n° 4, Troisième session (1989), *Le droit à un logement suffisant* (art. 11, par. 1 du Pacte), par. 17.

²⁰ Η Σύμβαση υπογράφηκε στη Γενεύη, στις 28 Ιουλίου 1951 και αποτελεί κείμενο αναφοράς για το έργο της Υπατης Αρμοστείας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Στα καθ' ημάς, κυρώθηκε με το νδ 3989/1959 περί κυρώσεως της πολυμερούς Συμβάσεως περί της Νομικής Καταστάσεως των Προσφύγων (ΦΕΚ 201Α, 19/26.09.1959).

²¹ Βλ. J.C. Hathaway, *The rights of refugees under international law*, University of Michigan Law School, 2021, 2nd ed., σελ. 1028 επ., B. Terminski, *The right to adequate housing in international human rights law: polish transformation experiences*, *Revista Latinoamericana de Derechos Humanos*, 2011, σελ. 210 επ., κυρίως σελ. 224 επ.

²² Περαιτέρω, στο άρθρο 5 (ε), περ. (iii) της Διεθνούς Σύμβασης για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων –ιοθετήθηκε στις 21 Δεκεμβρίου 1965, με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών και κυρώθηκε στο εθνικό δίκαιο διά του νδ 494/1970 (ΦΕΚ 77Α, 24.03/03.04 1970 «περί κυρώσεως της εν Ν. Υόρκη υπογραφείσης την 7ην Μαρτίου 1966 Διεθνούς Συμβάσεως Περί Καταργήσεως Κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων»– ορίζεται ότι: «Συμφώνως προς τας θεμελιώδεις υποχρεώσεις...της παρούσης Συμβάσεως, τα Κράτη μέλη αναλαμβάνουσι την υποχρέωσιν απαγορεύσεως και εξαλείψεως της φυλετικής διακρίσεως υπό πάσας αυτής τας μορφάς και όπως εγγυηθώσι το δικαίωμα εκάστου ισότητος ενώπιον του νόμου άνευ διακρίσεως φυλής, χρώματος ή εθνικής ή εθνολογικής προελεύσεως κυρίως καθ' όσον αφορά την απόλαυσιν των κάτωθι δικαιωμάτων: ...ε) των οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων και ιδίως: ...iii) του δικαιώματος κατοικίας».

²³ Της οποίας η υπογραφή ανατρέχει στις 10 Δεκεμβρίου 1948. Κατά περιεχόμενο του άρθρου: «Καθένας έχει δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και στην οικογένεια του υγεία και ευημερία, και ειδικότερα τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες».

²⁴ Υπογράφηκε στη Νέα Υόρκη, στο πλαίσιο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, στις 19 Δεκεμβρίου 1966. Ειδικότερα, στο άρθρο 11 παρ. 1, εδ. (α) του Συμφώνου προβλέπεται ότι «Τα συμβαλλόμενα Κράτη αναγνωρίζουν το δικαίωμα κάθε προσώπου για ένα επίπεδο διαβίωσης ανεκτό για το ίδιο και την οικογένειά του, συμπεριλαμβανομένης της κατάλληλης διατροφής, ενδυμασίας και κατοικίας, συγχρόνως δε και το δικαίωμα της συνεχούς βελτιώσεως των συνθηκών διαβίωσής του».

Συναφώς, στις γενικές παρατηρήσεις με αρ. 4 που υιοθέτησε η Επιτροπή Οικονομικών, Κοινωνικών και Μορφωτικών Δικαιωμάτων²⁵ σε σχέση με το προαναφερόμενο άρθρο 11 του Διεθνούς Συμφώνου επισημαίνεται, καταρχάς, εμφατικά ότι το δικαίωμα αφορά τους πάντες (παρ. 6)²⁶, χωρίς διάκριση φύλου ή οποιασδήποτε άλλης κατηγοριοποίησης. Περαιτέρω, επισημαίνεται ότι η έννοια της «κατάλληλης κατοικίας» συναρτάται με σειρά μεταβλητών, οι οποίες αφορούν τις ειδικότερες υποκειμενικές και αντικειμενικές συνθήκες του δικαιούχου και του δικαιώματος καθαυτού (παρ. 8)^{27,28}.

Σε ό,τι αφορά την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής: ΕΣΔΑ), είναι γεγονός ότι το δικαίωμα στη στέγαση δεν κατοχυρώνεται ρητώς σε αυτοτελή διάταξη της Σύμβασης. Η ύπαρξη του δικαιώματος, εντούτοις, δεν αμφισβητείται²⁹. Γίνεται δεκτό ότι αυτό απορρέει από πλέγμα διατάξεων που κατοχυρώνουν άλλα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (άρθρο 8), το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη, σε περιπτώσεις αποβολών ή εξώσεων από την κατοικία (άρθρο 6), στην απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης (άρθρο 3), καθώς επίσης και το δικαίωμα προστασίας της ζωής (άρθρο 2). Ενίοτε δε, το δικαίωμα στη στέγη συνυπάρχει με το δικαίωμα περί απαγόρευσης των διακρίσεων (άρθρο 14)³⁰.

Έτερο έρεισμα του δικαιώματος –και μάλιστα, αυτή τη φορά υπό ρητή διατύπωση– ανευρίσκεται επίσης στο άρθρο 31 του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη³¹, κατά περιεχόμενο του οποίου: «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα στη στέγαση»³². Αξίζει δε να σημειωθεί ότι στην εξειδίκευση του άρθρου 31, στο δεύτερο μέρος του Χάρτη, περιλαμβάνεται ρητή αναφορά στους αστέγους, ενώ αναδεικνύεται εμφατικά ο στόχος της σταδιακής εξάλειψης της αστεγίας³³.

²⁵ Observations générales adoptées par le Comité des droits économiques, sociaux et culturels – Observation générale n° 4, Quatrième session (1994), *Le droit à un logement suffisant* (art. 11, par. 1 du Pacte), στο πλαίσιο της Συνόδου που έλαβε χώρα το 1994 σε σχέση με το δικαίωμα στην επαρκή στέγαση.

²⁶ Στο υπό συζήτηση άρθρο του Διεθνούς Συμφώνου γίνεται λόγος για «το δικαίωμα κάθε προσώπου».

²⁷ Βλ. σχετικά την έκθεση του M. Khotari, *Rapporteur spécial sur le droit à un logement convenable en tant qu'élément du droit à un niveau de vie suffisant* (E/CN.4/2002/59), conformément à la résolution 2001/28, 20.04.2001, de la Commission des droits de l'homme. Βλ. επίσης, Observations générales adoptées par le Comité des droits économiques, sociaux et culturels – Observation générale n° 7, Dix-septième session (1997), *Le droit à un logement suffisant* (art. 11, par. 1 du Pacte): expulsions forcées.

²⁸ Σημειωτέον ότι το 1994 προτάθηκε –χωρίς, ωστόσο, να τελεσφορήσει η υιοθέτησή του– στο πλαίσιο του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου (Conseil Économique et Social) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, με πρωτοβουλία του Ειδικού Εισηγητή R. Sachar, Σχέδιο Διεθνούς Σύμβασης για το δικαίωμα στην κατοικία –ακριβέστερα, για τα δικαιώματα και την αγωγιότητα των δικαιωμάτων που σχετίζονται με την κατοικία– [E/CN.4/Sub.2/1994/20-F](https://undocs.org/E/CN.4/Sub.2/1994/20-F) - [E/CN.4/Sub.2/1994/20-Desktop](https://undocs.org/E/CN.4/Sub.2/1994/20-Desktop) (undocs.org).

²⁹ Έχει μάλιστα προσφυώς επισημανθεί ότι το δικαίωμα «συνιστά έναν από τους πυλώνες της στρατηγικής κοινωνικής συνοχής του Συμβουλίου της Ευρώπης». Βλ. σχετικά in G. Battaini-Dragoni/S. Dominioni, *Le droit au logement: pierre angulaire de la stratégie de cohésion sociale du Conseil de l'Europe*, Bulletin de la Fédération européenne d'associations nationales travaillant avec les sans-abri (FEANTSA), *Le droit au logement*, 2003, σελ. 7 επ.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά, B. Terminski, *The right to adequate housing in international human rights law: polish transformation experiences*, ό.π., υποσ. 21, σελ. 220 επ., Ph. Héron, *Aperçu du droit au logement à travers le droit international et européen*, Pensée Plurielle, 2006, σελ. 21 επ.

³¹ Ο Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης υιοθετήθηκε την 3η Μαΐου του 1996 στο Στρασβούργο και τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιουλίου 1999. Ο Χάρτης υπογράφηκε από την Ελλάδα στις 3 Μαΐου 1996, κυρώθηκε δε με νόμο αρκετά χρόνια αργότερα – μόλις το 2016 (ν. 4359/2016, ΦΕΚ 5Α/20.01.2016).

³² Το δικαίωμα απορρέει ερμηνευτικά επίσης τόσο από το άρθρο 16 του Αναθεωρημένου Χάρτη που αφορά την προστασία της οικογένειας (άρθρο 16: «Η οικογένεια ως θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνίας έχει δικαίωμα σε κατάλληλη κοινωνική, νομική και οικονομική προστασία για τη διασφάλιση της πλήρους ανάπτυξής της»), όσο και από το άρθρο 17 περί ειδικότερης προστασίας των παιδιών (άρθρο 17: «τα παιδιά και οι νέοι έχουν το δικαίωμα σε κατάλληλη κοινωνική, νομική και οικονομική προστασία»).

³³ Ειδικότερα, στο δεύτερο μέρος του Χάρτη (Μέρος II) ορίζεται σε σχέση με το άρθρο 31: «Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος των εργαζομένων στη στέγαση, τα Μέρη αναλαμβάνουν να λαμβάνουν

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε προσφυγή της, κατά της Γαλλίας το 2006³⁴, ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων, η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Εθνικών Οργανισμών Αρωγής Αστέγων (European Federation of National Organizations working with the Homeless - FEANTSA)³⁵ ζήτησε να διαπιστωθεί η παραβίαση του άρθρου 31 του Αναθεωρημένου Χάρτη. Ειδικότερα, ζητήθηκε να διαπιστωθεί ότι η χώρα δεν διασφαλίζει με αποτελεσματικό τρόπο το κατοχυρωμένο στον Αναθεωρημένο Χάρτη δικαίωμα στέγασης για λόγους που σχετίζονται με ελλιπή μέριμνα υπέρ των αστέγων, ανεπαρκή μέτρα για την κοινωνική κατοικία, μη ικανοποιητικές συνθήκες οικιακής διαβίωσης (κυρίως υγιεινή και πληθυσμιακή αναλογία), αντικοινωνική εξωστική νομοθεσία, καθώς επίσης και ατελέσφορα μέτρα σχετικά με τη στέγαση μεταναστών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξακολουθεί να έχει η κατευθυντήρια διαπίστωση της Επιτροπής σε σχέση με δεσμευτικότητα του άρθρου 31 και τον τρόπο που αυτή συναρτάται με την κανονιστική εμπέδωση της διάταξης. Πράγματι, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι «η τρέχουσα διατύπωση του άρθρου 31 του Χάρτη δε μπορεί να ερμηνευθεί ως επιβάλλουσα στα κράτη-μέλη υποχρέωση επίτευξης αποτελεσμάτων»³⁶. Περαιτέρω, ωστόσο, επισημαίνει ότι η πρόσληψη των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στον Κοινωνικό Χάρτη πρέπει να γίνεται με όρους πρακτικής και αποτελεσματικής λειτουργίας –όχι δηλαδή ως αμιγώς θεωρητικών εννοιών–³⁷.

Προς αυτή την κατεύθυνση δεν αρκεί, συνεπώς, η ανάληψη νομικών δεσμεύσεων εκ μέρους των κρατών-μελών. Απαιτείται επιπλέον και η διαθεσιμότητα πόρων, σε συνδυασμό με την επιχειρησιακή ετοιμότητα των κρατικών αρχών προς υλοποίηση του δικαιώματος. Κυρίως δε όταν πρόκειται για μέτρα των οποίων η υλοποίηση προϋποθέτει υψηλή χρηματοδότηση και ενεργοποίηση σύνθετων και συντονισμένων διεργασιών³⁸. Η Επιτροπή δεν παρέλειψε να επισημάνει ότι την πρόοδο τέτοιων σύνθετων εγχειρημάτων διευκολύνει σημαντικά η διασφάλιση αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων, των οποίων η παρακολούθηση και συστηματική ανάλυση εγγυάται τουλάχιστον τη μεθοδολογική εποπτεία της διαδικασίας³⁹.

Περαιτέρω, στο πεδίο του ενωσιακού δικαίου, είναι γεγονός ότι η στέγαση ως δημόσια πολιτική δεν περιλαμβάνεται *expressis verbis* μεταξύ των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Απορρέει, ωστόσο, ως στόχος –και κατ’ αποτέλεσμα ζητούμενο– των ευρωπαϊκών πολιτικών

μέτρα που αποσκοπούν: 1. να προάγεται η πρόσβαση σε ικανοποιητικού επιπέδου στέγαση 2. να προλαμβάνεται και να μειώνεται ο αριθμός των αστέγων με σκοπό τη σταδιακή εξάλειψη του φαινομένου 3. να γίνεται το κόστος της στέγασης προσιτό σε όσους δε διαθέτουν επαρκείς πόρους». Ο Ph. Hérlion σημειώνει ότι «πρόκειται πιθανόν για το μοναδικό διεθνές κείμενο που ασχολείται με αυτό το τμήμα του πληθυσμού, με στόχο τη διασφάλιση κατοικίας αντίστοιχης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας». Βλ. *Aperçu du droit au logement à travers le droit international et européen*, ό.π., υποσ. 30, παρ.17, βλ. επίσης, A. Kucs/Z. Sedlova/L. Pierhurovica, *The Right to Housing: International, European and National Perspectives*, ό.π., υποσ. 19, σελ. 113-114, όπου γίνεται εκτενής λόγος για την ανάγκη συστοίχισης του δικαιώματος με επαρκή αριθμό καταλυμάτων – προϋπόθεση της οποίας η εκπλήρωση πολύ απέχει εν τοις πράγμασι.

³⁴ Η προσφυγή κατατέθηκε ενώπιον της Επιτροπής στις 2 Νοεμβρίου 2006· το δε παραδεκτό της κρίθηκε από την Επιτροπή στις 19 Μαρτίου 2007.

³⁵ Βλ. European Committee of Social Rights, *European Federation of National Organizations working with the Homeless, "FEANTSA" v. France*, complaint no 39/2006, decision on the merits of 5 June 2008. Βλ. σχετικά P. Kenna/M. Uhry, «France violates Council of Europe right to housing», R. Brillat, «The effective implementation of the right to housing of homeless or poorly housed persons: the role of the European Social Charter», και τα δύο σε *Homeless in Europe*, 2008, σελ. 7 επ. και 9 επ., αντιστοίχως.

³⁶ Διαβάζουμε επί λέξει, στην παράγραφο 53 της απόφασης: «*The Committee agrees that the actual wording of Article 31 of the Charter cannot be interpreted as imposing on states an obligation of "results"*».

³⁷ Με παραπομπή στην European Committee of Social Rights, *International Commission of Jurists v. Portugal*, complaint no 1/1998, decision on the merits of 9 September 1999, παρ. 32.

³⁸ Βλ. παράγραφο 55 της υπό συζήτηση απόφασης, καθώς επίσης και European Committee of Social Rights, *Autisme Europe v. France*, complaint no 13/2002, decision on the merits of 4 November 2003, παρ. 53.

³⁹ Βλ. ομοίως, παράγραφο 57 επ. της υπό συζήτηση απόφασης.

που επιδιώκουν την αναίρεση των κοινωνικών αποκλεισμών και τη συνακόλουθη εμβάθυνση της συνοχής, μεταξύ των ευάλωτων ιδίως, πληθυσμών που διαβιούν εντός της Ένωσης⁴⁰. Αποτελεί, επίσης, σημαντικό πεδίο επί του οποίου έχει πάντα ενδιαφέρον η αξιολόγηση των εφαρμοσμένων κοινωνικών πολιτικών της Ένωσης ως δείκτης ευημερίας των Ευρωπαίων πολιτών.

Στο πλαίσιο του άρθρου 6 της Συνθήκης της Λισαβόνας^{41,42}, η Ευρωπαϊκή Ένωση αφενός ανέδειξε τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (εφεξής: ΧΘΔΕΕ) σε νομικό κείμενο, ισότιμο των Συνθηκών, αφετέρου δεσμεύτηκε για προσχώρηση της Ένωσης στην ΕΣΔΑ⁴³. Και ναι μεν, στον ΧΘΔΕΕ δεν περιλαμβάνεται ρητή κατοχύρωση του δικαιώματος στη στέγαση, πλην στη διάταξη του άρθρου 34 παρ. 3 γίνεται αναφορά σε «δικαίωμα κοινωνικής αρωγής και στεγαστικής βοήθειας προς εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης»⁴⁴.

Η στεγαστική αρωγή, συνεπώς, αναγνωρίζεται ως μέσο καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας, με στόχο την καθολική διασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης. Πρόκειται, δηλαδή, για συμπεριληπτικό ζητούμενο που προάγει την ανθρωπιστική, ενωσιακή προοπτική στην πλέον μαζικιστική της εκδοχή. Πρακτικά μόνο αυτονόητη δεν είναι, ωστόσο, η αγωγιμότητα ενός τέτοιου δικαιώματος, καθώς επίσης και η υλοποίηση και αποτελεσματική άσκσή του.

Πολλώ δε μάλλον που σύμφωνα με τις συναπτόμενες στο άρθρο 34 επεξηγήσεις, τα εξαγγελόμενα στη διάταξη αφορούν εν τοις πράγμασι αρχές και όχι δικαιώματα κατά νομική κυριολεξία⁴⁵. Παρά το γεγονός, ωστόσο, ότι η κανονιστική πυκνότητα των «αρχών» μοιάζει να υπολείπεται σε σχέση με την εμβέλεια των «δικαιωμάτων», είναι εντούτοις ευεξήγητο ότι η εξοικείωση των έννομων τάξεων με το περιεχόμενο των κατοχυρούμενων αρχών διαμορφώνει νομικά ερείσματα για τον προοδευτικό μετασχηματισμό των τελευταίων σε αγωγίμες αξιώσεις και ανάλογη αντιμετώπισή τους τόσο από τον νομοθέτη, όσο και από τα εθνικά και υπερεθνικά δικαιοδοτικά όργανα⁴⁶.

⁴⁰ Βλ. Ph. Héron, *Aperçu du droit au logement à travers le droit international et européen*, ό.π., υποσ. 30, παρ. 13 επ., B. Mathieu, *Le droit au logement révélateur de la place des droits sociaux dans l'ordre juridique*, *Le genre humain*, 2002, σελ. 215 επ.

⁴¹ Ας σημειωθεί πάντως ότι καταρχάς, προ της Συνθήκης της Λισαβόνας, δεν υπήρχε έρεισμα ως προς τη συμπερίληψη των υπό συζήτηση δικαιωμάτων –περιλαμβανομένου και του δικαιώματος στέγασης– μεταξύ των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η διαρρύθμισή τους σε κάθε έννομη τάξη ενέπιπε στην αρχή της επικουρικότητας. Βλ. Γ. Κατρούγκαλος, *Η «Κοινωνική Ευρώπη» μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: Πραγματικότητα, όραμα ή αντικατοπτρισμός;*, 27.04.2014, [Η «Κοινωνική Ευρώπη» μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας: Πραγματικότητα, όραμα ή αντικατοπτρισμός; \(katrougalos.gr\)](http://katrougalos.gr). Βλ. επίσης, I. Schömann, *The Lisbon Treaty: a more social Europe at last?*, European Trade Union Institute (ETUI), Policy Brief, European Social Policy, 2010 (1), L. Magnusson, *After Lisbon – Social Europe at the crossroads?*, European Trade Union Institute (ETUI), Working Paper 2010.

⁴² Συνθήκη της Λισαβόνας για την τροποποίηση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (ΕΕ C 306 της 17.12.2007), με έναρξη ισχύος την 1η Δεκεμβρίου 2009. Η Συνθήκη κυρώθηκε στην εθνική έννομη τάξη με τον ν. 3671/2008 (ΦΕΚ 129Α/03.07.2008).

⁴³ Θυμίζουμε: «1. Η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7ης Δεκεμβρίου 2000, όπως προσαρμόστηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2007, στο Στρασβούργο, ο οποίος έχει το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες. Οι διατάξεις του Χάρτη δεν συνεπάγονται καμία επέκταση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, όπως αυτές ορίζονται στις Συνθήκες. ...2. Η Ένωση προσχωρεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών. Η προσχώρηση στην εν λόγω Σύμβαση δεν μεταβάλλει τις αρμοδιότητες της Ένωσης όπως ορίζονται στις Συνθήκες».

⁴⁴ Επί λέξει: «Η Ένωση, προκειμένου να καταπολεμηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός και η φτώχεια, αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα κοινωνικής αρωγής και στεγαστικής βοήθειας προς εξασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης σε όλους όσοι δεν διαθέτουν επαρκείς πόρους, σύμφωνα με τους κανόνες που ορίζονται στο δίκαιο της Ένωσης και τις εθνικές νομοθεσίες και πρακτικές».

⁴⁵ Βλ. σχετικά περί του άρθρου 34, [EUR-Lex - 32007X1214\(01\) - EN - EUR-Lex \(europa.eu\)](http://eur-lex.europa.eu).

⁴⁶ Βλ. C. Bruzelius, *How EU Juridification shapes Constitutional Social Rights*, *JCMS Journal Common Market*

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αυτοτελής μνεία σε καταστατικά κείμενα του δικαιώματος στέγασης για ειδικές κατηγορίες ευάλωτων ομάδων. Ενδεικτικά, καταγράφουμε τη Διεθνή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων των Μεταναστών Εργαζομένων και των Μελών των Οικογενειών τους, όπου γίνεται λόγος για πρόσβαση στη στέγαση των μεταναστών εργαζομένων⁴⁷.

Έτερη αναφορά απαντάται στην τέταρτη Γενική Οδηγία του Συμβουλίου Οικονομικών, Κοινωνικών και Πολιτιστικών Υποθέσεων⁴⁸, όπου emphaticά επισημαίνεται ότι «τα κράτη-μέλη πρέπει να δώσουν την απαιτούμενη προτεραιότητα στις κοινωνικές ομάδες που ζουν υπό δυσμενείς συνθήκες αντιμετωπίζοντάς τες με ιδιαίτερη προσοχή».

Ομοίως, ειδική μνεία για τη διασφάλιση του δικαιώματος σε ευάλωτες ομάδες περιλαμβάνεται και σε διατάξεις του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, όπως για παράδειγμα για τους φέροντες σωματικές και διανοητικές αναπηρίες⁴⁹, για τα παιδιά και τους νέους⁵⁰, για τις οικογένειες ως μέρος της κοινωνικής, νομικής και οικονομικής προστασίας⁵¹.

Άξια αναφοράς στο σημείο αυτό είναι η συλλογική προσφυγή που κατατέθηκε τον Δεκέμβριο του 2018, ενώπιον της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων από τη Διεθνή Επιτροπή Νομικών (International Commission of Jurists-ICJ) και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και τους Εξόριστους (European Council on Refugees and Exiles-ECRE) κατά της Ελλάδας (αρ. προσφυγής 173/2018). Η προσφυγή αφορά συστημικές παραβιάσεις δικαιωμάτων των παιδιών μεταναστών, μεταξύ των οποίων και η διαρκής έλλειψη επαρκών δομών φιλοξενίας και κατάλληλης στέγης, με αποτέλεσμα την έκθεση των παιδιών σε κινδύνους. Στην απόφασή της που δημοσιεύθηκε στις 12 Ιουλίου 2021, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων διαπίστωσε σε σχέση με την παραβίαση του άρθρου 31 παρ. 2 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη ότι οι στεγαστικές συνθήκες υπό τις οποίες διαβιούν τόσο τα συνοδευόμενα, όσο και τα ασυνόδευτα παιδιά των μεταναστών –περιλαμβανομένων και των παιδιών που ζουν στον δρόμο– δεν πληρούν τις προϋποθέσεις του Χάρτη, ενώ εκθέτουν σε αυξημένους κινδύνους τη σωματική και ψυχική τους υγεία^{52,53}.

Studies, 12.05.2020, <https://doi.org/10.1111/jcms.13049>, M. Langford (ed), «The Justiciability of Social Rights: From Practice to Theory», *Social Rights Jurisprudence – Emerging Trends in International and Comparative Law*, Cambridge University Press, 2009, σελ. 1 επ., S. Hyttinen, *A Second View from Elsewhere – The EU Debate on the Justiciability of Fundamental Social Rights and the International Justiciability Discourse*, *Nordic Journal of Human Rights*, 25.04.2006, σελ. 1 επ., <https://doi.org/10.18261/ISSN1891-814X-2006-01-01>.

⁴⁷ Υιοθετήθηκε με την από 18 Δεκεμβρίου 1990 απόφαση 45/158 της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών και έναρξη ισχύος την 1η Ιουλίου 2003, κατά το άρθρο 87 (1). Για το κείμενο βλ. παράρτημα στην Απόφαση 45/158 της Γενικής Συνέλευσης. Κατά το άρθρο 43 παρ. 1: «Οι μετανάστες εργαζόμενοι απολαμβάνουν ισότητα μεταχείρισης με τους πολίτες του Κράτους απασχόλησης όσον αφορά: ... (δ) την πρόσβαση σε στέγαση, συμπεριλαμβανομένων προγραμμάτων κοινωνικών παροχών που αφορούν την στέγαση και προστασία από την εκμετάλλευση όσον αφορά τα ενοίκια».

⁴⁸ Βλ. ειδικότερα, παρ. 11, ό.π., υποσ. 25.

⁴⁹ Βλ. άρθρο 15 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη που αφορά το δικαίωμα των προσώπων που μειονεκτούν σωματικά ή διανοητικά για επαγγελματική εκπαίδευση και επαγγελματική και κοινωνική επαναπροσαρμογή.

⁵⁰ Βλ. άρθρο 17 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη που αφορά το δικαίωμα της μητέρας και του παιδιού για κοινωνική και οικονομική προστασία.

⁵¹ Βλ. άρθρο 16 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, όπου προκειμένου να διασφαλιστούν οι κατάλληλες συνθήκες διαβίωσης για την πλήρη ανάπτυξη της οικογένειας ως βασικού κυττάρου της κοινωνίας, γίνεται ειδικότερη μνεία στην υποχρέωση των μερών προς «ενθάρρυνση για την κατασκευή κατοικιών που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της οικογένειας, με την ενίσχυση των νέων εστιών ή με κάθε άλλο κατάλληλο μέτρο».

⁵² Βλ. ειδικότερα παρ. 223 της απόφασης, όπου μάλιστα η Επιτροπή συμπεραίνει από τα στοιχεία που προσκομίστηκαν ενώπιόν της, ότι οι συχνότερες ευπάθειες και ασθένειες που πλήττουν αυτά τα παιδιά συνδέονται με τις συνθήκες διαβίωσής τους (συνωστισμός στους χώρους διαμονής και ακατάλληλες συνθήκες υγιεινής στα νησιά, προσωρινά καταλύματα και αστεγία στην ενδοχώρα).

⁵³ Στην απόφαση γίνεται επίσης μνεία στην Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα

Περαιτέρω, ειδική πρόνοια λαμβάνεται σε σχέση με το δικαίωμα των ηλικιωμένων ατόμων για κοινωνική προστασία και ανεξάρτητη διαβίωση μέσω διασφάλισης κατοικιών προσαρμοσμένων στην κατάσταση της υγείας τους και στις ειδικότερες στεγαστικές τους ανάγκες⁵⁴.

Ως προς τα ισχύοντα πάντως, σε επίπεδο εθνικού δικαίου έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι η ύπαρξη συνταγμάτων στα κείμενα των οποίων το δικαίωμα κατοχυρώνεται με ρητή διάταξη^{55,56}. Ενδεικτικά σημειώνουμε το άρθρο 23 του Βελγικού Συντάγματος, όπου μεταξύ των κοινωνικών δικαιωμάτων περιλαμβάνεται και το «δικαίωμα σε αξιοπρεπή στέγαση»⁵⁷, το άρθρο 19 του Φινλανδικού Συντάγματος, όπου γίνεται λόγος όχι μόνο για υποχρέωση των αρχών να προάγουν το δικαίωμα του καθενός στη στέγαση, αλλά και για την ευκαιρία που πρέπει να αντιστοιχεί στον καθένα προκειμένου να διεκδικήσει ίδια στέγη⁵⁸. Ως προς το πορτογαλικό Σύνταγμα, είναι αξιοσημείωτη η γενναιόδωρη διατύπωση του άρθρου 65, κατά περιεχόμενο του οποίου: «Καθένας έχει δικαίωμα να διαθέτει για τον ίδιο και την οικογένειά του κατάλυμα, επαρκών διαστάσεων, όπου διασφαλίζονται κατάλληλες συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης»⁵⁹. Περαιτέρω και στο ισπανικό Σύνταγμα, υπάρχει σχετική πρόβλεψη. Ειδικότερα, στο άρθρο ορίζεται ότι: «Όλοι οι Ισπανοί έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν αξιοπρεπή και κατάλληλη στέγαση»^{60,61}.

(Europe Commissioner for Human Rights), η οποία σε επισκέψεις που πραγματοποίησε το 2018 και 2019 σε κέντρα υποδοχής και ταυτοποίησης στη Λέσβο (Μόρια) και στη Σάμο, καθώς επίσης και σε δομή φιλοξενίας στην Κόρινθο έκανε λόγο για εκρηκτικές συνθήκες, όπου κατά καμία έννοια δεν πληρούνται οι προϋποθέσεις κατάλληλης διαμονής. Πρόσθεσε δε για τους χώρους που επισκέφθηκε ότι αυτοί υπολείπονται κατά πολύ, σε σχέση με τα *minima* των εγγυήσεων υποδοχής, στο πλαίσιο της διαδικασίας υποβολής αιτημάτων για χορήγηση ασύλου.

⁵⁴ Βλ. άρθρο 13 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη: «Για εξασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος για κοινωνική και ιατρική αντίληψη, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση ... (3) να προβλέπουν ότι όλα τα πρόσωπα θα μπορούν να λαμβάνουν από τις αρμόδιες υπηρεσίες δημοσίου ή ιδιωτικού χαρακτήρα οποιαδήποτε αναγκαία προσωπική βοήθεια για την πρόληψη, εξάλειψη ή βελτίωση της κατάστασης ανάγκης προσωπικής ή οικογενειακής φύσεως». Βλ. επίσης την ειδική πρόβλεψη στο άρθρο 19 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη σε σχέση με το δικαίωμα των μεταναστών εργατών και των οικογενειών τους για προστασία και αντίληψη.

⁵⁵ Τουναντίον –ενδεικτική μόνο η αναφορά–, ειδική μνεία δεν υπάρχει στα Συντάγματα της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Δανίας, της Ιρλανδίας, της Ιταλίας κ.ο.κ. Οι κατευθύνσεις και οι κανονιστικές δεσμεύσεις της στεγαστικής πολιτικής απορρέουν, κατά συνέπεια, από τη γενικότερη κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως αυτή αποτυπώνεται ειδικότερα στις προαναφερόμενες δικαιοταξίες.

⁵⁶ Σχετικά ο καθηγητής D. Kenny επισημαίνει ότι η ενσωμάτωση διατάξεων αυτού του περιεχομένου στα εθνικά Συντάγματα στοχεύει κατά βάση στην πρόληψη και αποτροπή «επιθετικών νομοθετικών μεταβολών» προς την κατεύθυνση της συρρίκνωσης του δικαιώματος. Βλ. Th. Conal, *A constitutional right to housing has expressive value but would it force governments to act?*, The Journal.ie, 08.06.2021, [A constitutional right to housing has expressive value but would it force government to act? \(thejournal.ie\)](https://www.thejournal.ie/a-constitutional-right-to-housing-has-expressive-value-but-would-it-force-government-to-act-4111111.html).

⁵⁷ Βλ. τη διατύπωση του κειμένου στην αγγλική μετάφραση: «*Everyone has the right to lead a life in keeping with human dignity. To this end, the laws, federate laws and rules referred to in Article 134 guarantee economic, social and cultural rights, taking into account corresponding obligations, and determine the conditions for exercising them. These rights include among others: ...3° the right to decent accommodation;*».

⁵⁸ Βλ. ομοίως τη διατύπωση του άρθρου 19 (τελευταίο εδάφιο) του φινλανδικού Συντάγματος σε αγγλική απόδοση: «*The public authorities shall promote the right of everyone to housing and the opportunity to arrange their own housing.*».

⁵⁹ Βλ. άρθρο 65 παρ. 1 του πορτογαλικού Συντάγματος σε αγγλική απόδοση: «*Everyone has the right for himself and his family to have an adequately sized dwelling that provides hygienic and comfortable conditions...*».

⁶⁰ Βλ. άρθρο 47 παρ. 1α του ισπανικού Συντάγματος σε αγγλική απόδοση: «*All Spaniards have the right to enjoy decent and adequate housing.*».

⁶¹ Περί της επίκαιρης συζήτησης στην Ιρλανδία για ενσωμάτωση αυτοτελούς διάταξης στο εθνικό Σύνταγμα μέσω σχετικού δημοψηφίσματος βλ. Th. Conal, *A constitutional right to housing has expressive value but would it force governments to act?*, ό.π., υποσ. 56. Η χώρα αντιμετωπίζει ιδιαίτερος οξύ πρόβλημα, μετά τον κλυδωνισμό του τραπεζικού και κατασκευαστικού τομέα, την προηγούμενη δεκαετία. Είναι χαρακτηριστικές, ήδη από το 2018, οι διαπιστώσεις της Leilani Farha, ειδικής εισηγήτριας του ΟΗΕ, η οποία αποτιμώντας την κατάσταση στην Ιρλανδία ως τραγική, αλλά παρόλ' αυτά αντιμετωπίσιμη λόγω των ελεγχόμενων πληθυσμιακών δεδομένων της χώρας, εκτιμά

Όσο για το ελληνικό Σύνταγμα, στο άρθρο 21 παρ. 4 διαλαμβάνονται τα παρακάτω: «Η απόκτηση κατοικίας από αυτούς που την στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί αντικείμενο ειδικής φροντίδας του κράτους». Εδώ, επισημαίνεται ότι η ειδική μέριμνα του συντακτικού νομοθέτη αφορά ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες, ενώ στοχεύει στη θεραπεία του ελλείματος με την ανάδειξή του ως εξειδικευμένου και αυτοτελούς ζητήματος δημόσιας πολιτικής στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων⁶².

Η περίπτωση της Γαλλίας αξίζει ιδιαίτερης μνείας, δεδομένου ότι η δυνατότητα πρόσβασης κάθε ατόμου σε αξιοπρεπή κατοικία έχει αναχθεί σε σκοπό συνταγματικής περιωπής. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της απόφασης 94-359 DC της 19^{ης} Ιανουαρίου 1995⁶³, το Συνταγματικό Συμβούλιο θεμελίωσε την παραπάνω αρχή σε επιμέρους διατάξεις του προοιμίου του Συντάγματος 1946⁶⁴, αρχής γενομένης από το δέκατο εδάφιο, όπου ορίζεται ότι «το Έθνος διασφαλίζει στο άτομο και στην οικογένεια τις αναγκαίες για την ανάπτυξή τους συνθήκες»⁶⁵. Η απόφαση μνημονεύει επίσης το επόμενο εδάφιο του προοιμίου, όπου κατοχυρώνονται κοινωνικά δικαιώματα, όπως η υγεία, η υλική ασφάλεια, η ανάπαυση και η ψυχαγωγία, καθώς επίσης και η αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης για τις ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες⁶⁶. Περαιτέρω, το Συνταγματικό Συμβούλιο θυμίζει ότι η διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας συνιστά αρχή συνταγματικής περιωπής^{67,68}. Διά της συνδυαστικής ανάγνωσης των παραπάνω αρχών, το Συμβούλιο οδηγείται

ότι η προσπάθεια συνταγματοποίησης του δικαιώματος συνιστά σημαντικό βήμα για την επίλυση του προβλήματος. Σε περίπτωση δε που κάτι τέτοιο δεν καταστεί δυνατό, η νομοθέτηση του δικαιώματος –κατά την άποψή της– θα μπορούσε να λειτουργήσει ως εναλλακτική λύση. Βλ. περί αυτών C. Finn, *Government denies UN claim that housing in Ireland is «unaffordable»*, The Journal.ie, 16.06.2019, [Government denies UN claim that housing in Ireland is 'unaffordable' \(thejournal.ie\)](https://www.thejournal.ie/government-denies-un-claim-that-housing-in-ireland-is-unaffordable-381111.html), S. Burns, *UN backs calls to make housing a constitutional right in Ireland*, Irish Times, 11.06.2018, [UN backs calls to make housing a constitutional right in Ireland \(irishtimes.com\)](https://www.irishtimes.com/news/ireland/irish-news/un-backs-calls-to-make-housing-a-constitutional-right-in-ireland-1.4444444).

⁶² Εντόνως κοινωνικός είναι ο προσανατολισμός και της διάταξης του άρθρου 75 παρ. 1 του πολωνικού Συντάγματος, όπου γίνεται ειδική μνεία στους άστεγους. Στην αγγλική διατύπωσή του το άρθρο έχει ως εξής: «Public authorities shall pursue policies conducive to satisfying the housing needs of citizens, in particular combating homelessness, promoting the development of low-income housing and supporting activities aimed at acquisition of a home by each citizen». Αντιστοίχως, κατά τα οριζόμενα στο άρθρο 78 του Συντάγματος της Σλοβενίας περί «proper housing»: «The state shall create opportunities for citizens to obtain proper housing».

⁶³ Η συζήτηση περί της απόφασης αυτής μάλιστα εξελίχθηκε σε «φλέγον ζήτημα της επικαιρότητας», σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του B. Mathieu. Βλ. σχετικώς *Le droit au logement révélateur de la place des droits sociaux dans l'ordre juridique*, ό.π., υποσ. 40, σελ. 216.

⁶⁴ Ήδη πάντως από το 1990, το Conseil Constitutionnel είχε, με αφορμή νόμο σχετικό με το δικαίωμα στη στέγαση, αναγνωρίσει την ανάγκη για προώθηση μέτρων προς διασφάλιση κατοικίας στους ευάλωτους ως καθήκον εθνικού συμφέροντος. Βλ. σχετικώς Conseil Constitutionnel, decision n° 90-274 DC du 29 mai 1990, *Loi visant à la mise en œuvre du droit au logement*, παρ. 13.

⁶⁵ Κατά τη διατύπωση στο πρωτότυπο κείμενο: «La nation assure à l'individu et à la famille les conditions nécessaires à leur développement».

⁶⁶ Κατά τη διατύπωση στο πρωτότυπο κείμενο: «la nation garantit à tous, notamment à l'enfant, à la mère et aux vieux travailleurs, la protection de la santé, la sécurité matérielle, le repos et les loisirs».

⁶⁷ Στην απόφασή της 27^{ης} Ιουλίου 1994, *Bioéthique*, το Conseil Constitutionnel συνάγει τη συνταγματικής περιωπής αρχή διασφάλισης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας έναντι κάθε μορφής δουλείας και απαξίωσης από την πρώτη πρόταση του προοιμίου του Συντάγματος του 1946, κατά περιεχόμενο της οποίας: «Μετά τη νίκη που κατήγαγαν οι ελεύθεροι λαοί σε βάρος καθεστώτων που επιχειρήσαν να υποδουλώσουν και να απαξιώσουν την ανθρώπινη υπόσταση, ο γαλλικός λαός διακηρύσσει εκ νέου ότι κάθε ανθρώπινο ον, χωρίς διάκριση σε σχέση με την καταγωγή, τις θρησκευτικές ή άλλες πεποιθήσεις απολαμβάνει το σύνολο των δικαιωμάτων που νοούνται ως απαραίτητα και ιερά». Για το Conseil d'État από την άλλη πλευρά, «ο σεβασμός της αξιοπρέπειας και της ανθρώπινης υπόστασης εμπεριέχονται στην έννοια της δημόσιας τάξης» (CE, Ass., 27.10.1995, *Commune de Morsang-sur-Orge*, n° 136727). Βλ. επίσης τις αποφάσεις του Conseil Constitutionnel, [2015-727 DC du 21 janvier 2016 σε σχέση με την εκούσια διακοπή κύησης, 2013-674 DC du 1^{ης} Août 2013, στο πεδίο της βιοηθικής, 2010-71 QPC du 26 November 2010 περί ακούσιας νοσηλείας κοκ.](https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2013-727-DC-du-21-janvier-2016-se-ocheon-me-tin-ekousia-diaakopi-kynon-2013-674-DC-du-1er-Aout-2013)

⁶⁸ Εδώ, ωστόσο, ο B. Mathieu επισημαίνει ότι παράγεται αν όχι αντίφαση, τουλάχιστον ένα είδος λογικής

στη συμπερίληψη του δικαιώματος σε αξιοπρεπή στέγαση μεταξύ των στόχων που βρίσκουν έρεισμα στο Σύνταγμα^{69,70}.

Στην προκείμενη περίπτωση, το ζήτημα που τέθηκε ενώπιον του Συνταγματικού Συμβουλίου αφορούσε την τροποποίηση διάταξης του Πολεοδομικού και Στεγαστικού Κώδικα⁷¹ περί στεγαστικής μέριμνας έκτακτης ανάγκης για τους άστεγους και διαμόρφωσης χώρων υποδοχής για τους ταξιδιώτες νεαρής ηλικίας⁷². Κατά την εκτίμηση των προσφευγόντων βουλευτών, η διεύρυνση της στεγαστικής πρόνοιας υπέρ των προαναφερόμενων κατηγοριών αποστερούσε την έννοια της «κοινωνικής κατοικίας» από το αληθές της περιεχόμενο, ενώ παρέβλεπε τον ρόλο της κατοικίας ως προϋπόθεσης και αφετηρίας της οικογενειακής ζωής⁷³. Το Συνταγματικό Συμβούλιο, ωστόσο, διαπίστωσε ότι η προσβαλλόμενη διάταξη όχι μόνο δεν παρέβλεπε τα συνταγματικά προαπαιτούμενα, αλλά τουναντίον ενίσχυε τις προϋποθέσεις αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος στη στέγαση^{74,75}.

Επόμενος αξιοσημείωτος σταθμός στην εξέλιξη του δικαιώματος εντός της γαλλικής δικαιοταξίας αποτελεί νόμος του 2007, με στόχο την προαγωγή και ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής⁷⁶. Μολονότι το δικαίωμα δεν αναγνωρίστηκε ρητώς στις διατάξεις του νόμου ως θεμελιώδες, η προστιθέμενη αξία τού υπό συζήτηση νόμου έγκειται στο γεγονός ότι κατοχύρωσε το δικαίωμα

ανακολουθίας. Ειδικότερα, θυμίζει ότι η καντιανή αρχή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας είναι ίσως το μόνο από τα δικαιώματα που προστατεύεται κατά τρόπο απόλυτο και αδιάσπαστο. Προφανώς, δεν ισχύει το ίδιο με τα κοινωνικά δικαιώματα εν γένει και με το δικαίωμα στη στέγαση, εν προκειμένω, των οποίων η προστασία είναι εξ ορισμού σχετικοποιημένη. Αυτή δε νοείται μόνο με όρους στάθμισης και συνύπαρξης με άλλα δικαιώματα. Βλ. B. Mathieu, *Le droit au logement révélateur de la place des droits sociaux dans l'ordre juridique*, ό.π., υποσ. 40, σελ. 218 επ.

⁶⁹ Βλ. παρ. 5-8 της απόφασης.

⁷⁰ Για την αρχή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και τη συνταγματική της αναγωγή στο γαλλικό δίκαιο βλ. εντελώς ενδεικτικά V. Champel-Desplats, *Dignité de la personne humaine: peut-on parler d'une exception française?*, Les Cahiers de l'Institut Louis Favoreu, Presses Universitaires d'Aix Marseille, 2013, *Existe-t-il une exception française en matière de droits fondamentaux?*, σελ.173 επ. [Dignité de la personne humaine: peut-on parler d'une exception française? \(parisnante.fr\)](http://parisnante.fr), Ph. Cossalter, *La dignité humaine en droit public français: l'ultime recours*, Intervention à la 7ème conférence-débat du Centre de droit public comparé, Université Panthéon-Assas Paris II, 30.10.2014, *Revue générale du droit*, 2014, no 18309, [La dignité humaine en droit public français: l'ultime recours — Revue générale du droit \(revuegeneraledudroit.eu\)](http://revuegeneraledudroit.eu).

⁷¹ Βλ. τροποποίηση της διάταξης 302-7 du code de la construction et de l'habitation, διά του άρθρου 7 II de la *Loi n° 95-74 du 21 Janvier 1995 relative à la diversité de l'habitat*, [JORF n°20 du 24 Janvier 1995](http://www.legifrance.gouv.fr).

⁷² Στο αυτό πνεύμα –με παραπομπή μάλιστα, στην απόφαση του Conseil Constitutionnel 19.01.1995– Διοικητικό Εφετείο επιδίκασε αποζημίωση για παράλειψη κοινότητας να προβλέψει εντός των ορίων της, χώρο στέγασης προς διαμονή των διερχόμενων ταξιδιωτών. Βλ. Cour administrative d'appel de Nancy, 04.12.2003.

⁷³ Για την ακρίβεια, οι προσφεύγοντες υποστήριζαν ότι «ο νομοθέτης υιοθέτησε μια προδήλως εσφαλμένη εκτίμηση της έννοιας της κοινωνικής κατοικίας» (παρ. 4) – γεγονός που δεν επέτρεπε την υλοποίηση του δικαιώματος, κατά τις συνταγματικές επιταγές.

⁷⁴ Επί λέξει: «...les modifications introduites par le législateur à l'article L.302-7 du code de la construction et de l'habitation, ne méconnaissent pas les prescriptions constitutionnelles ci-dessus rappelées mais tendent au contraire à en renforcer les conditions de mise en œuvre; que dès lors, les griefs invoqués manquent en fait» (παρ. 9).

⁷⁵ Την ίδια αρχή επανέλαβε το Συνταγματικό Συμβούλιο λίγα χρόνια αργότερα, με αφορμή προσφυγή ενώπιόν του σε σχέση με νόμο που αφορούσε την προσπάθεια εξάλειψης των αποκλεισμών. Βλ. Conseil Constitutionnel, *Décision n° 98-403 DC du 29 Juillet 1998, Loi d'orientation relative à la lutte contre les exclusions*, παρ. 7. Εν προκειμένω, το δικαίωμα αντιμετωπίστηκε υπό την οπτική των περιορισμών που επάγεται η ανάγκη στέγασης στο δικαίωμα προστασίας της περιουσίας. Το Conseil Constitutionnel έθεσε ως μέτρο –υπολαμβάνοντας προφανώς, τη στάθμιση με όρους αναλογικότητας– την αποτροπή αναίρεσης του περιουσιακού δικαιώματος. Περί αυτού βλ. και σχετική προηγούμενη ανάπτυξη.

⁷⁶ Ψηφίστηκε στις 5 Μαΐου 2007 και οι διατάξεις του ενσωματώθηκαν στον Πολεοδομικό και Στεγαστικό Κώδικα (*Code de la construction et de l'habitation*), CCH, L-300-1 και L.-441-2-3 επ. και στον Κώδικα διοικητικής δικαιοσύνης (*Code de Justice Administrative, CJA*), art. R.-778-7 επ..

αντιτάξιμο⁷⁷ έναντι των κρατικών αρχών καθιστώντας, κατά τον τρόπο αυτό, πιο αποτελεσματική την άσκηση και την προστασία του^{78,79}.

Πάντως αν και επρόκειτο για δημόσια πολιτική, με ευδιάκριτο κοινωνικό πρόσημο υπέρ των μη προνομιούχων, εντούτοις ο νόμος επικρίθηκε κυρίως για το περιοριστικό εύρος των αποδεκτών του ωφελήματος. Ειδικότερα, στο πρώτο άρθρο του νόμου προβλέπεται ότι το κράτος εγγυάται «το δικαίωμα σε αξιοπρεπή και ανεξάρτητη κατοικία» υπέρ κάθε ατόμου που διαμένει νομίμως εντός της γαλλικής επικράτειας. Ο αποκλεισμός κατ' αυτό τον τρόπο των παρανόμως διαμενόντων στα όρια του γαλλικού κράτους απομειώνει, σύμφωνα με τους επικριτές του νόμου, τη συμπεριληπτικότητα της νομοθετικής πρωτοβουλίας. Και αυτό μάλιστα σε βάρος των πλέον αναξιοπαθούντων και κατά κανόνα στερούμενων καταλύματος, όπως είναι οι μη πληρούντες τις προϋποθέσεις νόμιμης διαμονής στη χώρα⁸⁰.

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΣΤΑΘΜΙΣΗΣ ΜΕ ΑΛΛΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Το δικαίωμα στη στέγαση ή ακριβέστερα η προσδοκία του δικαιώματος ως ενδιάθετη αναμονή –ακόμη και όταν αυτή δεν τροφοδοτείται από την ρητορική υποσχετική των μαξιμαλιστών της πολιτικής–⁸¹ λανθάνει ήδη στην κοινωνική διάσταση του κράτους δικαίου· συναρτάται δε ευλόγως με τη δυναμική και τα όρια του παροχικού κράτους. Από τη θεωρία στην πράξη, ωστόσο, η παρείσφρηση των νόμων της αγοράς και ο οικονομικός πραγματισμός υπομνηματίζουν ερμηνευτικά τη διαχρονική απόκλιση από την καθολική υποστασιοποίηση του δικαιώματος. Ας σημειωθεί πάντως ότι η κοινωνική διάσταση του δικαιώματος στην κατοικία⁸² δεν συμπίπτει με την έννοια του καταλύματος ως προσωρινή και κατ' οικονομία λύση για την οποία οφείλει να προνοεί η πολιτεία⁸³, προς διαχείριση στεγαστικών αδιεξόδων που συνδέονται με έκτακτες και απρόβλεπτες συνθήκες, στα όρια της ανώτερης βίας.

⁷⁷ Πρόκειται για νόμο που καθιερώθηκε με την ονομασία «loi DALO» –αρκτικόλεξο που παραπέμπει στα αρχικά των λέξεων «droit opposable au logement» ή αλλιώς, σε ελληνικά απόδοση «αντιτάξιμο δικαίωμα στην κατοικία».

⁷⁸ Βλ. σχετικώς in Rapport annuel du Conseil d'État – Considérations générales, *Droit au logement, droit au logement*, Documentation Française, 2009.

⁷⁹ Πρόκειται για ένα από τα τελευταία νομοθετήματα της προεδρίας Chirac και έχει ίσως σημασία να επισημανθεί ότι η ψήφισή του έγινε υπό συνθήκες κοινωνικής πίεσης και έντονων διεκδικήσεων.

⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά κριτική αποτίμηση περί του νόμου σε R. Dutrey, *Bilan du DALO: efficacité et limites du dispositif*, *Après-demain*, 2015, σελ. 20 επ., P.-E. Weill, *Les limites du droit au logement opposable: entre ineffectivité et effets pervers*, *Métropolitiques*, 14.09.2015, P. Bouchet, *Le droit au logement opposable: de la proclamation à la réalisation*, *Les Cahiers de la Justice*, 2010, σελ. επ.

⁸¹ Η Hannah Arendt ορίζει την υπόσχεση ως «τη μοναδική εναλλακτική έναντι μιας κυριότητας που βασίζεται στην κυριαρχία στον εαυτό και στην εξουσία στους άλλους· αντιστοιχεί ακριβώς στην ύπαρξη μιας ελευθερίας που δόθηκε υπό τον όρο της μη αυτοδυναμίας. ...Οι υποσχέσεις χάνουν τη δεσμευτική τους δύναμη αν απωλέσουν τον χαρακτήρα τους ως απομονωμένες νησίδες βεβαιότητας σε έναν ωκεανό αβεβαιότητας, δηλαδή αν γίνει κατάχρηση της ικανότητάς μας να υποσχόμαστε, με σκοπό να καλυφθεί όλη η έκταση του μέλλοντος και να προσδιοριστεί μια οδός που θα είναι ασφαλής από κάθε κατεύθυνση, και το όλο εγχείρημα καταρρέει εκ των έσω». Βλ. *Η ανθρώπινη συνθήκη*, Πατάκης, μτφρ. Π. Γεωργίου, 2018, σελ. 319-320.

⁸² Πολλώ δε μάλλον που όπως έχει ήδη επισημανθεί –supra, σελ. 4 επ.–, η κατοικία συναρτάται άμεσα με τον εσώτερο πυρήνα του ανθρώπου, ενώ ανάγεται ευθέως στην αυτονομία και αξιοπρέπεια ενός εκάστου των υποκειμένων δικαίου.

⁸³ É. Millard, «Effectivité des droits de l'homme», σε J. Andriantsimbazovina/H. Audin/J.-P. Marguenaud/S. Rials/F. Sudre (dir.), *Dictionnaire des droits de l'homme*, PUF, cité par V. Champeil-Desplats, «Effectivité et droits de l'homme», *À la recherche de l'effectivité des droits de l'homme*, Presses universitaires Paris Nanterre, 2008, σελ. 11-26, παρ. 37.

Ακριβώς λόγω του κοινωνικού χαρακτήρα της κατοικίας, οι αξιώσεις που απορρέουν από το δικαίωμα εμφανίζονται συχνά ως αντίστιξη και λόγος περιορισμού της ιδιοκτησίας⁸⁴ –υπό την έννοια της περιουσίας, ορθότερα, όπως την αντιλαμβάνεται και την έχει επεξεργαστεί στη νομολογία του το δικαστήριο του Στρασβούργου^{85,86,87}-. Ακόμη κι αν η συζήτηση περί μετωπικής σύγκρουσης⁸⁸ αποτελεί στον κόσμο του δικαίου ρηματική υπερβολή, δύσκολα θα μπορούσε να παραβλέψει κανείς τον υπέρποντα ανταγωνισμό που ιδιουσυστασιακά λανθάνει μεταξύ περιουσιακού δικαιώματος και προσδοκίας για στέγαση⁸⁹. Το μεν πρώτο αφορά τη βέλτιστη αξιοποίηση της περιουσίας –πέραν της ιδιοκατοίκησης δηλαδή και ως εκμεταλλεύσιμου στοιχείου οικονομικής προσόδου-, το δε άλλο συνιστά επείγουσα προτεραιότητα για όσους δεν διαθέτουν κατοικία εξ ιδίων.

Η έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας εγγράφεται μεταξύ των οικονομικών ελευθεριών που προσιδιάζουν στα δικαιώματα των πολιτών, εντός της φιλελεύθερης, δημοκρατικής κοινωνίας. Υπό αυτή την έννοια, η περιστολή ή συρρίκνωση των οικονομικών απολαβών του δικαιώματος χάριν της κοινωνικής ανάγκης στέγασης συνιστά μια κλασική υπόθεση αντινομίας που δοκιμάζει τα

⁸⁴ Υπό την ενδιαφέρουσα πρόσληψη της Hannah Arendt: «Η ιδιοκτησία, σε αντιδιαστολή με τον πλούτο και την ιδιοποίηση, συνιστά το ιδιωτικό ιδιόκτητο μερίδιο από έναν κοινό κόσμο και άρα την πιο στοιχειώδη πολιτική προϋπόθεση της εγκοσμιότητας του ανθρώπου». Βλ. *Η ανθρώπινη συνθήκη*, ό.π., υποσ. 81, σελ. 331.

⁸⁵ Κατά περιεχόμενο του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ: «1. Παν φυσικόν ή νομικόν πρόσωπον δικαιούται σεβασμού της περιουσίας του. Ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας αυτού εμμή δια λόγους δημοσίας ωφελείας και υπό τους προβλεπομένους, υπό του νόμου και των γενικών αρχών του διεθνούς δικαίου όρους. 2. Αι προαναφερόμεναι διατάξεις δεν θίγουν το δικαίωμα παντός Κράτους όπως θέση εν ισχύι Νόμους ους ήθελε κρίνει αναγκαίους προς ρύθμισιν της χρήσεως αγαθών συμφώνως προς το δημόσιον συμφέρον ή προς εξασφάλισιν της καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών ή προστίμων».

⁸⁶ Ας σημειωθεί –μολοντί η ανάπτυξη του ζητήματος δεν αποτελεί τμήμα της παρούσας μελέτης– ότι στην πρωτότυπη αγγλική και γαλλική του εκδοχή, το κείμενο της ΕΣΔΑ χρησιμοποιεί τόσο στο πρώτο, όσο και στο δεύτερο εδάφιο τον αυτό όρο: «property/propriété». Σε σχέση με την καθ' ημάς διάσταση ως προς το προστατευτέο πεδίο μεταξύ «περιουσίας» και «ιδιοκτησίας» βλ. εντελώς ενδεικτικά Α. Γέροντα, «Η προστασία της περιουσίας κατά το ΕΔΔΑ: πρόσφατες νομολογιακές εξελίξεις», Νομικό Βήμα, 2009, Αφιέρωμα για τα 50 χρόνια του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σελ. 210 επ., του ίδιου, *Η ιδιοκτησία ως ένα «κομμάτι ελευθερίας»*, ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 31.07.2016, Ν. Α. Παπακωνσταντίνου, *Η προστασία των περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων σε υπερνομοθετικό επίπεδο: μεταξύ νομικής δογματικής και σύγχρονων αναγκών (Παρατηρήσεις με αφορμή την ΑΠ 43/2002)*, Το Σ., 2002, σελ. 411 επ., Θ. Μέλφο, *Η προστασία των ενοχικών δικαιωμάτων κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σχόλιο με αφορμή την Ολ.ΑΠ 40/1998*, 2001, Το Σ., 2001, www.tosyntagma.gr, Γ. Μπισόπουλο, *Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων κατ' άρθρο 1 του 1ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης της Ρώμης «δια την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών»*, Το Σ., 1987, σελ. 217 επ.

⁸⁷ Κατά τη νομολογία πάντως, του ΕΔΔΑ, στην αυτόνομη έννοια της «περιουσίας» εμπíπτουν τόσο οι υφιστάμενες προσκτήσεις, όσο και οι διεκδικούμενες, υπό την προϋπόθεση ότι για τις τελευταίες υφίσταται «εύλογη προσδοκία» ευδοκίμησής τους. Βλ. εντελώς ενδεικτικά ΕΔΔΑ, *J.A. Pye (Oxford) Ltd and J.A. Pye (Oxford) Land Ltd v. The United Kingdom* (application no 44302/02), 30 August 2007, παρ. 61, *Anheuser-Busch Inc. v. Portugal* (application no 73049/01), 11 January 2007, παρ. 64, *Kopecký v. Slovakia* (application no 44912/98), 28 September 2004, παρ. 35, *Pressos Compania Naviera SA and others v. Belgium* (application no 17849/91), 20 November 1995, παρ. 31, *Marckx v. Belgium* (application no 6833/74), 13 June 1979, παρ. 50. Βλ. όμως ΕΔΔΑ, *Centro Europa 7 SRL and Di Stefano v. Italy* (application no 38433/09), 7 June 2012, παρ. 172, *Nerva and others v. The United Kingdom* (application no 42295/98), 24 September 2002, παρ. 43.

⁸⁸ Έχει, ωστόσο, γίνει λόγος –καθ' υπερβολή κατά την άποψή μας– έως και για «θάνατο της ιδιοκτησίας» ακριβώς λόγω της προϊούσας έκτασης που καταλαμβάνει στο δημόσιο πεδίο η συζήτηση περί της αξίωσης για στέγαση. Βλ. αντιπροσωπευτικά την κλασική μελέτη του H. Pauliat, *L' objectif constitutionnel de droit à un logement décent: vers le constat de décès du droit de propriété*, Dalloz, 1997, κεφ. 283 και τις εκεί παραπομπές. Βλ. επίσης, C. Albiges, *Le droit au logement*, σε R. Cabrillac (dir.), *Libertés et droits fondamentaux*, Dalloz, 2016, 22e éd., σελ. 2012 επ.

⁸⁹ Βλ. την πολύ πρόσφατη ΕΔΔΑ, *Bartolo Parnis and others v. Malta* (application no 49378/18), 7 October 2021, παρ. 44 επ.

όρια δύο δικαιωμάτων. Στην προσπάθεια πρακτικής εναρμόνισης, κρίσιμη για τη στάθμιση αποβαίνει πάντα η αρχή της αναλογικότητας. Προκειμένου δε να συνυπάρξουν με ισόρροπο τρόπο τα *prima facie* αντικρουόμενα, είναι αναγκαία επίσης η υπενθύμιση ότι δεν νοείται αναίρεση του πυρήνα κανενός δικαιώματος⁹⁰.

Προς αυτή την κατεύθυνση, παιδαγωγικής αξίας παραμένει η απόφαση *Hutten-Czapska c. Pologne* του ΕΔΔΑ^{91,92}. Εν προκειμένω, το δικαστήριο κλήθηκε να τάμει διαφορά –της οποίας τα αφετηριακά αίτια ανάγονταν ιστορικά στην περίοδο της κομμουνιστικής διακυβέρνησης της χώρας–. Η πρόβλεψη ανώτατου επιτρεπόμενου ύψους μισθώματος –κατάλοιπο κληροδοτημένο από την κρατούσα κατά την εποχή αντίληψη περί ιδιοκτησίας– δημιούργησε σειρά ζητημάτων σχετικών με τα όρια του δικαιώματος και την απόλαυση των ωφελημάτων που απορρέουν από την περιουσία.

Η Ολομέλεια επικύρωσε με την απόφασή της προηγούμενες θέσεις τμήματος του Δικαστηρίου, σύμφωνα με τις οποίες «οι επιβληθέντες από τις πολωνικές αρχές περιορισμοί στο δικαίωμα του προσφεύγοντος είχαν προκαλέσει “υπέρμετρη και δυσανάλογη επιβάρυνση”, αναντίστοιχη του σκοπού των περιορισμών, ο οποίος συνίστατο στην ανάγκη προστασίας του γενικού συμφέροντος της κοινότητας». Η απόφαση της Ολομέλειας μάλιστα επισήμανε ότι η παραβίαση του δικαιώματος εν προκειμένω δεν αφορούσε μόνο το μέγιστο επιτρεπόμενο ύψος των μισθωμάτων. Ζητήματα ανέκυπταν επίσης και σε σχέση με πρόσθετα οικονομικά βάρη που ο νόμος καθόριζε για τους ιδιοκτήτες ακινήτων, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία νομικής πρόβλεψης για αντίκρουση εκ μέρους των θιγόμενων και διεκδίκηση αποζημίωσης ή υποβολής αιτήματος για κρατική χρηματοδότηση, μείωση ή συμψηφισμό των οφειλών π.χ. με τα έξοδα συντήρησης⁹³.

Περαιτέρω, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο τρόπος που το Δικαστήριο προσεγγίζει την έννοια του γενικού συμφέροντος. Υπενθυμίζει καταρχάς ότι στο πλαίσιο της νομολογίας του καταλείπεται ευλόγως ευρεία διακριτική ευχέρεια στις εθνικές αρχές προκειμένου οι ίδιες, ως πλησιέστερες στην υπό ρύθμιση κοινωνική πραγματικότητα, να επιλέξουν τις προσφορότερες κατά περίπτωση ρυθμίσεις. Συγκεκριμένα, οι εθνικές αρχές διαθέτουν αμεσότερη αντίληψη της «δημόσιας ωφέλειας» ή του προς επιδίωξη «γενικού συμφέροντος» και συνεπώς, κατά τεκμήριο, αρτιότερη γνώση των επίδικων.

Το Δικαστήριο διαπιστώνει στη συνέχεια ότι «οι όροι της “δημόσιας ωφέλειας” ή του “γενικού συμφέροντος” χαρακτηρίζονται εκ φύσεως από εννοιολογική ευρύτητα. Ειδικότερα, για τη οριοθέτηση πεδίων, όπως το στεγαστικό, τα οποία στις σύγχρονες κοινωνίες θεωρούνται πρωταρχικής σημασίας και καταλαμβάνουν σημαντική θέση στις κοινωνικές και οικονομικές πολιτικές των χωρών-μελών, συχνά απαιτείται περιθώριο για ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους»⁹⁴. Η επιλογή υπέρ της αναγκαιότητας ανάλογων παρεμβάσεων καθ’ υπέρβαση των κανόνων της ελεύθερης αγοράς,

⁹⁰ Βλ. σχετικώς και την προαναφερθείσα *Conseil Constitutionnel, Décision n° 98-403 DC du 29 Juillet 1998, Loi d’orientation relative à la lutte contre les exclusions*, κυρίως παρ. 7.

⁹¹ ΕΔΔΑ, *Hutten-Czapska c. Pologne* (affaire no 35014/97), 19 Juin 2006. Πρόκειται για απόφαση-σταθμό («landmark case», κατά τον αγγλικό όρο, στο πρωτότυπο κείμενο).

⁹² Βλ. στο ίδιο πνεύμα ΕΔΔΑ, *Bittó and others v. Slovakia* (application no [30255/09](#)), 28 January 2014, παρ. 101 επ., *Statileo v. Croatia* (application no [12027/10](#)), 10 July 2014, παρ. 116 επ., *R&L, S.R.O. and others v. The Czech Republic* (applications nos [37926/05](#), [25784/09](#), [36002/09](#), [44410/09](#) and [65546/09](#)), 3 July 2014, παρ. 98 επ., Βλ. όμως ΕΔΔΑ, *James et autres c. Royaume Uni* (requête no [8793/79](#)), 21 Février 1986, παρ. 35 επ. και *Mellacher and others v. Austria* (applications no 10522/83, 11011/84, 11070/84), 19 December 1989, παρ. 42 επ., όπου το ΕΔΔΑ έκρινε ότι οι περιορισμοί στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας για σκοπούς που συνδέονται με δημόσιες πολιτικές στέγασης δεν παραβιάζουν το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου.

⁹³ Βλ. παρ. 167 επ. της απόφασης.

⁹⁴ Βλ. παρ. 166 της απόφασης.

ο βαθμός της επέμβασης, ο προσδιορισμός των συγκεκριμένων μέτρων, καθώς επίσης και το χρονικό σημείο ενεργοποίησής τους, σε συνδυασμό με τη διάρκειά τους –όλα αυτά– προϋποθέτουν σταθμίσεις που άπτονται εξιδιασμένων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων. Η ευρεία διακριτική ευχέρεια του εθνικού νομοθέτη, μάλιστα, ως προς την επιλογή και τον προσδιορισμό αυτών των παραμέτρων είναι ακόμα σημαντικότερη για τις χώρες, όπου έχει συντελεστεί μετάβαση από ολοκληρωτικά καθεστώτα σε συστήματα δημοκρατικής διακυβέρνησης⁹⁵.

Δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη η εκτενής μεία του ΕΔΔΑ στην ιστορική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος⁹⁶ και στις ανυπέβλπτες στεγαστικές δυσκολίες ως παράπλευρη συνέπεια κατά τη διάρκεια των δεκαετιών που ακολούθησαν⁹⁷. Η εξαιρετικά χαμηλή προσφορά λόγω ανεπάρκειας διαθέσιμων κατοικιών είχε εκτινάξει το αγοραστικό κόστος της κατοικίας σε δυσθεώρητα ύψη καθιστώντας για την πλειονότητα των πολιτών, πρακτικά αδύνατη την προοπτική στεγαστικής ιδιόκτησης. Τούτου δοθέντος, έμοιαζε αναπόφευκτη η ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους ούτως ώστε να παραμείνει ελεγχόμενα χαμηλό το ύψος των μισθωμάτων ως μόνης εναλλακτικής λύσης.

Εδώ, ωστόσο, η κρίσιμη στάθμιση αφορούσε και πάλι το δίκαιο και ισόρροπο μέτρο («*juste équilibre*»)⁹⁸. Το ΕΔΔΑ λοιπόν επ' αφορμή θυμίζει ότι αποστολή του είναι να διερευνήσει συνολικά τον τρόπο που συνυπάρχουν τα επιμέρους διακυβεύματα, με δεδομένο πάντα ότι η Σύμβαση έχει ως σκοπό την «*αποτελεσματική και συγκεκριμένη*» προστασία των δικαιωμάτων⁹⁹ –τη διερεύνηση δηλαδή του πυρήνα της σύγκρουσης, πέρα από την προφάνεια των εντυπώσεων προς επίτευξη πρακτικής εναρμόνισης των διεστώτων–. Όταν μάλιστα υπάρχει ζήτημα δημοσίου συμφέροντος, το ΕΔΔΑ emphatikά επισημαίνει ότι οι δημόσιες αρχές οφείλουν να δράσουν επικαίρως, με ευθυκρισία και επιχειρησιακή συνοχή¹⁰⁰.

Και ενώ το Δικαστήριο και σε άλλες περιπτώσεις διαπιστωμένης έλλειψης διαθέσιμων κατοικιών είχε δεχθεί ως αναλογικούς περιορισμούς στο δικαίωμα της περιουσίας χάριν του γενικού συμφέροντος¹⁰¹, στην υπό συζήτηση υπόθεση διέγινωσε ότι επρόκειτο για υπέρμετρη επιβάρυν-

⁹⁵ Βλ. ενδεικτικά, ΕΔΔΑ, *Ališić and others v. Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, Slovenia and the Former Yugoslav Republic of Macedonia* (application no 60642/08), 16 July 2014, παρ. 49, *Broniowski v. Poland* (application no 31443/96), 22 June 2004, παρ. 149, *Mellacher and others v. Austria*, ό.π., υποσ. 92, παρ. 45 επ.

⁹⁶ Για ευρύτερη εποπτεία επί του θέματος σε σχέση με τη συμβολή της ΕΣΔΑ στη δημοκρατική μετάβαση των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, από τη δεκαετία του 1990 και εξής βλ. την ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα μελέτη των I. Motoc/I. Ziemele, *The Impact of the ECHR on Democratic Change in Central and Eastern Europe: Judicial Perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, βλ. επίσης, T. Allen, *Liberalism, Social Democracy and the value of property under the European Convention on Human Rights*, Cambridge University Press, 2010, σελ. 1055 επ.

⁹⁷ Βλ. επίσης, ΕΔΔΑ, *Spadea et Scalabrino* (application no 12868/87), 28 September 1995, παρ. 18, *Mellacher and others v. Austria*, ό.π., υποσ. 92, παρ. 27 και 55.

⁹⁸ Βλ. παρ. 168. Υπό την έννοια που προσδίδει στην ισορροπία ως διάσταση της δικαιοσύνης ο John Rawls: «*Η ισορροπία είναι το αποτέλεσμα των συμφωνιών που συνάπτονται ελεύθερα μεταξύ προθύμως συναλλασσομένων. Αποτελεί για τον καθένα την καλύτερη κατάσταση που μπορεί να επιτύχει διά της ελεύθερης συναλλαγής με τρόπο συμβατό με το δικαίωμα και την ελευθερία των άλλων να προάγουν τα συμφέροντά τους με τον ίδιο τρόπο*». Βλ. *Θεωρία της Δικαιοσύνης – Επίμετρο*: Κ. Παπαγεωργίου, Πόλις, 2001, σελ. 155.

⁹⁹ Βλ. ΕΔΔΑ, *Johanna Airey v. Ireland* (application no 6289/73), 9 October 1979, παρ. 24, βλ. επίσης, ΕΔΔΑ, *Case of Luedicke, Belkacem and Koc v. Germany* (application no 6210/73, 6877/75, 7132/75), 10 March 1980, παρ. 42 επ., *Marckx v. Belgium*, ό.π., υποσ. 87, παρ. 31, *Golder v. The United Kingdom* (application no 4451/70), 21 February 1975, παρ. 35, ΕΔΔΑ, *Case relating to certain aspects of the laws on the use of languages in education in Belgium* (application nos 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, [2126/64](#)), 23 July 1968, παρ. 3 επ.

¹⁰⁰ Βλ. επίσης, ΕΔΔΑ, *Immobiliare Saffi v. Italy* (application no 22774/93), 28 July 1999, παρ. 54, *Broniowski v. Poland*, ό.π., υποσ. 95, παρ. 151.

¹⁰¹ Βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ, *Spadea et Scalabrino*, ό.π., υποσ. 97, παρ. 18, *Mellacher and others v. Austria*, ό.π., υποσ.

ση, αναιρούσα στην πραγματικότητα τον πυρήνα του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Ελλείπει δηλαδή ισόρροπης κατανομής των βαρών μεταξύ των μερών, το ΕΔΔΑ δεν θεώρησε δίκαιο το μέτρο κατά το οποίο περιορίστηκε το δικαίωμα στην περιουσία, με αποτέλεσμα τη διαπίστωση παραβίασης ως προς το άρθρο 1 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ.

Σε ανάλογο πνεύμα, στην απόφαση *Radovici and Stănescu v. Romania*¹⁰², το ΕΔΔΑ κατέγνωσε παραβίαση του άρθρου 1 του Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ, καθότι και εδώ υπήρξε δυσανάλογη επιβάρυνση της ιδιοκτησίας λόγω μακροχρόνιας, ασύμφορης μίσθωσης. Ενώ αρχικά επρόκειτο για μίσθωση με αντισυμβαλλόμενο το κράτος, στην πορεία και λόγω επίσης πολιτικής μετάβασης, μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος, τα ακίνητα αποδόθηκαν στους αρχικούς τους ιδιοκτήτες. Οι μισθωτές, ωστόσο, αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στους όρους που τέθηκαν από τους νέους εκμισθωτές –ιδιώτες πλέον–, με αποτέλεσμα να κινηθούν σε βάρος τους εξωστικές διαδικασίες. Οι τελευταίες δεν ευδοκίμησαν λόγω διαδικαστικών πλημμελειών, με συνέπεια –κατά τον εθνικό νόμο– την αυτόματη παράταση του προϋφιστάμενου μισθωτικού καθεστώτος. Το ΕΔΔΑ θεώρησε υπέρμετρο –και ως εκ τούτου μη σύννομο– τον επαγόμενο εξ αυτής της παράτασης περιορισμό στο δικαίωμα των εκμισθωτών¹⁰³.

Περαιτέρω, στην απόφαση *Kasmi v. Albania*¹⁰⁴, το ΕΔΔΑ επιβεβαιώνει ότι η επιδίωξη τού, κατά την κρίση του, «δικαίου και ισόρροπου μέτρου» παραμένει διαρκές ζητούμενο, χωρίς προειλημμένες σταθμίσεις, ακόμα και σε οριακές περιπτώσεις, όπου το δικαίωμα στέγασης αφορά μέλη ευάλωτων πληθυσμών ή περιπτώσεις αναξιοπαθούντων. Εν προκειμένω, το αίτημα του προσφεύγοντος αφορούσε την αποβολή μισθωτών από την ιδιοκτησία του, την οποία είχε ανακτήσει στην εποχή της μετακομμουνιστικής διακυβέρνησης –συνεπεία, επίσης πολιτειακής μετάβασης–. Τα εθνικά δικαστήρια, ωστόσο, έκριναν ως μη σύννομο το αίτημά του, καθότι τρεις από τους τέσσερις εναγόμενους προς αποβολή πληρούσαν τις προϋποθέσεις «των κατά νόμο στερούμενων κατοικίας»¹⁰⁵. Το ΕΔΔΑ συγκατένευσε ως προς την ανάγκη συνεκτίμησης των επιβαρυντικών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή και την ανάγκη στεγαστικής προστασίας υπέρ των πιο ευάλωτων μελών του κοινωνικού συνόλου¹⁰⁶. Κατά τούτο, το Δικαστήριο διέγνωσε πράγματι την ύπαρξη νόμιμου σκοπού ως προς τον περιορισμό του δικαιώματος υπέρ του γενικού συμφέροντος. Εκεί, ωστόσο, που διαπιστώθηκε απόκλιση από το «δίκαιο και ισόρροπο μέτρο» του περιορισμού ήταν ο βαθμός της επέμβασης στο δικαίωμα. Τόσο τα κατά νόμο προβλεπόμενα δικαιώματα υπέρ των μισθωτών, όσο και η έλλειψη νομοθετικής πρόβλεψης για το δικαίωμα των εκμισθωτών να επιδιώξουν υπό προϋποθέσεις τη λήξη της μίσθωσης, σε συνδυασμό με το προστατευτικό πλαίσιο του νόμου για καθήλωση των μισθωμάτων, αξιολογήθηκαν από το Δικαστήριο ως δυσανάλογοι περιορισμοί στο ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας¹⁰⁷. Πολλώ δε μάλλον, καθώς επρόκειτο για περιορισμούς

92, παρ. 27 και 55.

¹⁰² Βλ. ΕΔΔΑ, *Radovici and Stănescu v. Romania* (applications nos 68479/01, 71351/01 and 71352/01 joined), 2 November 2006, βλ. κυρίως, παρ. 73 επ.

¹⁰³ Βλ. C. Jenart/M. Leloup, *Separation of Powers and Alternative Dispute Resolution before the European Court of Human Rights*, *European Constitutional Law Review* (vol. 15), 2019, σελ. 247 επ., T. Allen, *Liberalism, Social Democracy and the value of property under the European Convention on Human Rights*, *International & Comparative Law Quarterly* (vol. 59), October 2010, σελ. 1055 επ.

¹⁰⁴ ΕΔΔΑ, *Kasmi v. Albania* (application no 1175/06), 23 June 2020, παρ. 73 επ.

¹⁰⁵ «legally homeless», κατά τη διαπίστωση των εθνικών δικαστηρίων (παρ. 18).

¹⁰⁶ Εδώ, ενδεικτικά το ΕΔΔΑ αναφέρεται σε συνταξιούχους και άστεγους. Ειδικότερα, το Δικαστήριο κάνει λόγο για «κοινωνικώς ευαίσθητο ζήτημα» [επί λέξει: «The Court appreciates that the task of the domestic courts was challenging in a socially sensitive case» (παρ. 80)].

¹⁰⁷ Χαρακτηριστική είναι η αποστροφή της απόφασης, όπου «Το Δικαστήριο διαπιστώνει τελικώς ότι το εθνικό

οι οποίοι επέτειναν την επισφάλεια σε σχέση με τα απορρέοντα από το δικαίωμα ωφελήματα¹⁰⁸.

Σε άλλο επίπεδο, επιχειρώντας το ΕΔΔΑ να αποδώσει κατά περιεχόμενο τους «επαρκείς συνεκτικούς δεσμούς» που αντιστοιχούν στην προστατευόμενη έννοια της «κατοικίας», όπως αυτή απορρέει ερμηνευτικά από το άρθρο 8 ΕΣΔΑ, επισημαίνει στην υπόθεση αναφοράς *Gillow v. United Kingdom*¹⁰⁹ ότι οι δεσμοί αυτοί παραμένουν υπό προϋποθέσεις ενεργοί και παρά τη μακροχρόνια φυσική απομάκρυνση των διεκδικούντων την κυριότητα. Εν προκειμένω, το γεγονός ότι οι προσφεύγοντες ενώπιον του ΕΔΔΑ στη διάρκεια της δεκαετιας απουσίας τους διατηρούσαν τους τίτλους κυριότητας του επίμαχου ακινήτου, δεν είχαν στο μεταξύ προβεί στην αγορά άλλης ιδιοκτησίας ούτε είχαν απομακρύνει τον οικιακό εξοπλισμό, συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι δεν είχαν αποξενωθεί από την ιδιοκτησία τους, παρά την παρατεταμένη απουσία από το φυσικό πλαίσιο αυτής¹¹⁰. Η αδιάλειπτη και εξακολουθητική συνοχή των προαναφερόμενων δεσμών δε διασαλεύεται, ωστόσο, όταν η φυσική απομάκρυνση οφείλεται σε αποφάσεις δημόσιων αρχών και πολιτικές μεταβολές. Αντιπροσωπευτική είναι η υπόθεση *Zanou v. Turkey*¹¹¹, όπου το ΕΔΔΑ δέχτηκε ότι η απουσία της προσφεύγουσας επί είκοσι οκτώ έτη από την κατοικία της δεν κλόνισε τους δεσμούς με την ιδιοκτησία της. Εν προκειμένω, την απουσία επέβαλε η αντικειμενική πραγματικότητα της τουρκικής κατοχής στο βόρειο τμήμα της κυπριακής δημοκρατίας, όπου και βρίσκονταν το επίμαχο ακίνητο.

Το ΕΔΔΑ μάλιστα αναδεικνύει την «κατοικία» ως αυτονομημένη έννοια, εντός του νομικού οικοσυστήματος της ΕΣΔΑ, αδιαφόρως των επιμέρους διαφοροποιήσεων κατά τις εθνικές δικαιοταξίες¹¹². Η έννοια της κατοικίας, κατά την ερμηνευτική αντίληψη του ΕΔΔΑ, δεν συμπίπτει απαραίτητα με τις προσλαμβάνουσες της κρατούσας εννοιολόγησης του όρου. Το Δικαστήριο έκρινε, για παράδειγμα, ότι ο νομαδικός τρόπος ζωής των τσιγγάνων και η επιλογή τους να διαβιούν σε κινητές προσομοιώσεις κατοικιών, τις οποίες μεταφέρουν κατά τις μετακινήσεις τους ή εγκαθιστούν σε ίδιες εκτάσεις, για όσο παραμένουν σε ορισμένη περιοχή, εμπίπτουν στο

κανονιστικό πλαίσιο, όπως ερμηνεύεται από τα δικαστήρια και εφαρμόζεται από τις αρμόδιες αρχές, μετακυλύει κατ' αποτέλεσμα, στον προσφεύγοντα το σύνολο βάρους μιας κοινωνικά πολύπλοκης πραγματικότητας» (παρ. 83).

¹⁰⁸ Βλ. κριτική προσέγγιση της απόφασης in E. Bowar, *Walking a tightrope: balancing the right to property with the right to housing in the European Court of Human Rights*, Evict, 15.04.2021, [Walking a tightrope: balancing the right to property with the right to housing in the European Court of Human Rights - EVICT project \(eviction.eu\)](https://www.eviction.eu/en/walking-a-tightrope-balancing-the-right-to-property-with-the-right-to-housing-in-the-european-court-of-human-rights).

¹⁰⁹ Βλ. ΕΔΔΑ, *Gillow v. The United Kingdom* (application no 9063/80), 24 November 1986, παρ. 46. Επίσης, ΕΔΔΑ *Akdivar and others v. Turkey* (application no 21893/93), 16 September 1996, παρ. 88.

¹¹⁰ Βλ. ΕΔΔΑ, *Winterstein and others v. France* (application no 27013/17), 17 October 2013, παρ. 141, *Renata McKay-Kopecka v. Poland* (application no 45320/99), 19 September 2006, *Prokopovich v. Russia* (application no 58255/00), 18 November 2004, παρ. 36.

¹¹¹ Βλ. ΕΔΔΑ, *Zanou and others v. Turkey* (application no 16654/90), 26 October 2010, παρ. 37 επ.

¹¹² Επί λέξει: «η «κατοικία» είναι αυτόνομη έννοια που δεν εξαρτάται από τις διακριτές κατηγοριοποιήσεις, στο πλαίσιο των εθνικών δικαιοταξιών» [στο πρωτότυπο ως εξής: «“Home” is an autonomous concept which does not depend on classification under domestic law». Βλ. ΕΔΔΑ, *Chiragov and others v. Armenia* (application no 13216/05), 16 June 2015, παρ. 206, Βλ. επίσης, European Commission of Human Rights, *Khatun v. United Kingdom*, 1st July 1998, παρ. 1 (application no. 38387/97). Στην υπό συζήτηση απόφαση, μάλιστα, η Επιτροπή επανέλαβε ότι ο χαρακτηρισμός και η απόφαση εάν ένα ενδιαίτημα συνιστά ή όχι «κατοικία», υπό την έννοια του άρθρου 8 ΕΣΔΑ, εξαρτάται από εμπράγματα περιστάσεις, όπως η ύπαρξη επαρκών και διαρκών δεσμών. Συνεπώς, ακόμη και σε περιπτώσεις παράνομης κατοχής και χρήσης ακινήτου, το γεγονός αυτό δεν αποκλείει άνευ ετέρου την αναγνώριση του ακινήτου ως «κατοικία» του κατέχοντος, υπό την έννοια του άρθρου 8, Βλ. επίσης, European Commission of Human Rights, *Buckley v United Kingdom*, 1996, 25 September 1996, παρ. 63 (application no 20348/92).

πεδίο προστασίας του άρθρου 8 ΕΣΔΑ^{113,114}. Κατά το ΕΔΔΑ, η ιδιότητα της προσφεύγουσας ως μέλους τσιγγάνικου караβανιού συνιστά αυτοτελές χαρακτηριστικό της εθνικής τσιγγανικής ταυτότητας, η οποία, ούτως ή άλλως, συνδέεται με τη μακρά ταξιδιωτική παράδοση της κοινότητας ως συστατικό του τρόπου ζωής των μελών της. Αυτό δεν διαφοροποιείται ούτε από τις συμπεριφορολογικές μεταβολές της νέας εποχής, όπου συχνά αρκετά μέλη της κοινότητας επιλέγουν να διαμείνουν για μικρότερα ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα σε σταθερό περιβάλλον προκειμένου κυρίως να συγχρονιστούν με τη σχολική ζωή των παιδιών τους. Το ΕΔΔΑ έκρινε ειδικότερα ότι σε κάθε περίπτωση, μέτρα που παρεισφρέουν στο δικαίωμα εγκατάστασης του караβανιού σε ίδιες εκτάσεις¹¹⁵ δεν προσβάλλουν μόνο το δικαίωμα στην κατοικία. Υπονομούνται, επιπλέον, τη δυνατότητα των μελών της κοινότητας να διατηρήσουν την τσιγγανική τους ταυτότητα και να διάγουν τον ιδιωτικό τους βίο σε αρμονία με την παράδοσή τους.

Περαιτέρω, το ΕΔΔΑ διευρύνει το προστατευτικό πεδίο του άρθρου 8 και σε περιπτώσεις όπου η επίδικη διαφορά αφορά παραθεριστικές κατοικίες¹¹⁶ ή σπίτια συγγενών¹¹⁷, όπου ο προσφεύγων αποδεικνύει ως φιλοξενούμενος μακρά διαμονή και αναλόγως ισχυρούς δεσμούς¹¹⁸. Προτάσσει δηλαδή –εφόσον προφανώς τούτο αποδεικνύεται– τον διαπιστωμένο ψυχικό δεσμό του εγκαταβιούντος με τον χώρο διαμονής του, παραβλέποντας την ανυπαρξία ίδιου εμπράγματος δικαιώματος επί του ακινήτου. Στην πραγματικότητα, το ΕΔΔΑ αναπαράγει την αντίληψη που συνδέει την υλική υπόσταση της κατοικίας με την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του ατόμου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου¹¹⁹.

¹¹³ Βλ. ΕΔΔΑ, *Chapman v. The United Kingdom* (application no 27238/95), 18 January 2001, παρ. 71 επ., βλ. επίσης και την πρόσφατη ΕΔΔΑ, *Hudrovič and others v. Slovenia* (applications nos 24816/14 and 25140/14), 10 March 2020, όπου το Δικαστήριο αναγνωρίζει ρητά ότι «κοινωνικές ομάδες, όπως οι Ρομά δεν αποκλείεται να χρειάζονται συνδρομή προκειμένου να είναι σε θέση να απολαύσουν αποτελεσματικά τα ίδια δικαιώματα που αντιστοιχούν στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού» (παρ. 142). Επιπλέον, βλ. ΕΔΔΑ, *Connors v. The United Kingdom* (application no 66746/01), 27 May 2004, όπου ομοίως το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ότι «η ευάλωτη θέση των τσιγγάνων ως μειονότητας σημαίνει πως οι ανάγκες και ο διαφορετικός τρόπος ζωής τους πρέπει να αντιμετωπιστούν με ειδική μέριμνα, τόσο σε κανονιστικό επίπεδο, όσο σε κάποιες ειδικές περιπτώσεις και στη λήψη αποφάσεων» (παρ. 84).

¹¹⁴ Βλ. και σχετικό Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όπου ήδη από τον Απρίλιο του 2005, καλεί τα κράτη-μέλη να λάβουν συγκεκριμένα μέτρα με στόχο την «απο-γκετοποίηση». Ειδικότερα, στο σημείο 19 επισημαίνονται τα παρακάτω: «...Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο...θεωρεί ότι η τρέχουσα γκετοποίηση που υπάρχει σε ολόκληρη την Ευρώπη είναι απαράδεκτη και καλεί τα κράτη μέλη να λάβουν συγκεκριμένα μέτρα για την αντιμετώπισή της, την καταπολέμηση πρακτικών που εισάγουν διακρίσεις στην παροχή στέγασης και την υποβολή των Ρομά σε ατομική βάση για εξεύρεση εναλλακτικής υγιεινής στέγασης», βλ. το σχετικό Ψήφισμα της 28^{ης} Απριλίου 2005 σε Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, C45E/129, 23.2.2006, [C45E_PV-2005-04A-el \(europa.eu\)](#).

¹¹⁵ Ακόμα και σε περιπτώσεις, όπου ο χώρος στάθμευσης των φορητών κατοικιών δεν ανήκει στην κυριότητα των σταθμευόντων, το γεγονός αυτό δεν αποτελεί λόγο αποκλεισμού από το προστατευτικό πεδίο του άρθρου 8 ΕΣΔΑ. Εδώ, το Δικαστήριο αξιολόγησε ως κρίσιμη τη μακρά και αδιάλειπτη παραμονή του αιτούντος στην επίδικη έκταση και τους δεσμούς που είχε αναπτύξει με τα εκεί διαμένοντα, εντός των μεταφερόμενων κατοικιών τους (cabins και bungalows), караβάνια. Βλ. ΕΔΔΑ, *Winterstein and others v. France*, ό.π., υποσ. 110, παρ. 141. Βλ. ομοίως, ΕΔΔΑ, *Yordanova and Others v. Bulgaria* (application no 25446/06), 24 April 2012, παρ. 103, *McCann v. The United Kingdom* (application no 19009/04), 13 May 2008, παρ. 46, *Buckley v. The United Kingdom* (application no 20348/92), 29 September 1996, παρ. 54 κοκ.

¹¹⁶ Βλ. ΕΔΔΑ, *Demades v. Turkey* (application no 16219/90), 31 July 2003, παρ. 32 επ.

¹¹⁷ Βλ. ΕΔΔΑ, *Menteş and others v. Turkey* (58/1996/677/867), 28 November 1997, παρ. 73.

¹¹⁸ Βλ. a contrario ΕΔΔΑ, *Hirtu and others v. France* (application no 24720/13), 14 May 2020, παρ. 65. Εδώ, το δικαστήριο έκρινε ότι το διάστημα εγκατάστασης των προσφευγόντων για έξι μήνες στον καταυλισμό, προ της εκκένωσής του, δε συνιστά επαρκή δεσμό μακράς και συνεχούς παραμονής, προκειμένου οι αιτιάσεις τους να κριθούν με βάση τα κριτήρια που αντιστοιχούν στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 8.

¹¹⁹ Ή αλλιώς, όπως το έθεσε ανάγλυφα η Sinéad Gibney, επικεφαλής της Ιρλανδικής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα

Το ΕΔΔΑ έχει, ωστόσο, αναγνωρίσει ότι το άρθρο 8 ΕΣΔΑ δε μπορεί να αποτελέσει έρεισμα για τη θεμελίωση θετικής υποχρέωσης προς διασφάλιση κατοικίας σε κάθε άστεγο¹²⁰. Και ενώ αναγνωρίζει ότι είναι «προφανώς ευκατὰ η δυνατότητα κάθε ανθρώπινου όντος να διαθέτει ίδιο χώρο, εντός του οποίου διασφαλίζεται η αξιοπρεπής του διαβίωση και ο οποίος θα αποτελεί την κατοικία του, εντούτοις υπάρχουν δυστυχώς στα συμβαλλόμενα κράτη πολλά άτομα που δε διαθέτουν κατοικία. Η επιλογή όμως για τη διάθεση κονδυλίων προκειμένου ο καθένας να αποκτήσει κατοικία είναι ζήτημα πολιτικής και όχι δικαστικής απόφασης»¹²¹. Ο αυτοπεριορισμός του Δικαστηρίου εν προκειμένω και η αναγνώριση ευρείας διακριτικής ευχέρειας στα κράτη-μέλη, τόσο ως προς τον σχεδιασμό δημόσιων πολιτικών όσο και ως προς τα μέσα πραγμάτωσης δικαιωμάτων, με κοινωνική διάσταση συνδέεται πρωτίστως με τα όρια του δικαιοδοτικού ελέγχου του ΕΔΔΑ, καθώς επίσης και με την αναγκαία πολιτική αυτονομία των συμβαλλόμενων μερών.

Έχει, παρόλ' αυτά, γίνει δεκτό ότι σε περιπτώσεις ιδιαίτερα ευάλωτων προσώπων, η υποχρέωση για πρόβλεψη ασφαλούς καταλύματος μπορεί να συναχθεί ερμηνευτικά από το περιεχόμενο του άρθρου 8 ως εξαιρετική πρόνοια υπέρ του αναξιοπαθόντος προσφεύγοντος¹²². Ενδεικτικά, στην υπόθεση *Yordanova and others v. Bulgaria*¹²³, η αποβολή Ρομά από αυτοσχέδια καταλύματα που είχαν εγκαταστήσει σε έκταση αλλότριας κυριότητας θεωρήθηκε από το ΕΔΔΑ ως αντιβαίνουσα προς το μέτρο της εύλογης αναλογικής απόκλισης που καθιερώνει το άρθρο 8 παρ. 2. Έχει σημασία να επισημανθεί ότι το Δικαστήριο δεν θεμελίωσε τον συλλογισμό του σε θετική υποχρέωση του Κράτους να παράσχει κατοικία σε καθένα από τα μέλη του κοινωνικού συνόλου¹²⁴. Αναγνώρισε, ωστόσο, ότι παρά την υποτυπώδη δομή των επίμαχων καταλυμάτων, επρόκειτο για κατασκευές που πάντως αποτελούσαν, εν τοις πράγμασι, κατοικίες για τους προσφεύγοντες. Σε κάθε περίπτωση δε, δεν υπήρχαν εναλλακτικές στέγασης μετά τη διοικητική

Δικαιώματα και την Ισότητα: «Κάθε σπίτι αντιπροσωπεύει πολύ περισσότερα από το κόστος των τούβλων και των σοβάδων· είναι ο χώρος, όπου μεγαλώνουν τα παιδιά μας, συγκεντρώνονται οι οικογένειές μας και εκεί, όπου περισσότερες γενιές μπορούν να αισθανθούν ασφάλεια και σιγουριά». Βλ. Th. Conal, *A constitutional right to housing has expressive value but would it force governments to act?*, ό.π., υποσ. 56.

¹²⁰ Βλ. ΕΔΔΑ, *Chapman v. The United Kingdom* (application no 27238/95), 18 January 2001, παρ. 99, *Peter O'Rourke v. The United Kingdom* (application no 39022/97), 26 June 2001. Εδώ, το Δικαστήριο επισημαίνει emphaticά ότι ούτε από το άρθρο 8 ΕΣΔΑ, ούτε από τη νομολογία του απορρέει δικαίωμα στην κατοικία. Βλ. επίσης, ανάλογες σκέψεις στην ΕΔΔΑ, *Yordanova and others v. Bulgaria*, ό.π., υποσ. 115. Διαβάζουμε επί λέξει στην παρ. 130 της απόφασης: «... από τη Σύμβαση δε συνάγεται υποχρέωση των αρχών να διασφαλίσουν στέγη για τους προσφεύγοντες. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι στο άρθρο 8 δεν ερείδεται ατομικό δικαίωμα στην κατοικία».

¹²¹ Βλ. ομοίως, ΕΔΔΑ, *Chapman v. The United Kingdom*, στην προηγούμενη υποσημείωση, παρ. 99. Το Δικαστήριο ωστόσο, μοιάζει να διευρύνει τα κριτήριά του ως προς την υποχρέωση χορήγησης στεγαστικής συνδρομής, όταν πρόκειται για εξαιρετικές περιπτώσεις πασχόντων από σοβαρές νόσους, καθόσον εδώ υφίσταται κίνδυνος η άρνηση αναγνώρισης δικαιώματος πρόσβασης σε ίδιο χώρο κατοικίας να έχει σοβαρό αντίκτυπο στη ζωή του ασθενούς. Βλ. in ΕΔΔΑ, *Marzari v. Italy* (application no 36448/97), 4 May 1999, *Botta v. Italy* (application no 21439/93), 24 February 1998, παρ. 33-34.

¹²² Βλ. πάντως την ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα άποψη –εν μέρει συντρέχουσα, εν μέρει μειοψηφήσασα– του δικαστή Pinto de Albuquerque στην απόφαση του ΕΔΔΑ, *Konstantin Markin v. Russia* (application no 30078/06), 22 March 2012, σύμφωνα με την οποία στο άρθρο 8 ΕΣΔΑ εμπεριέχεται και αυτοτελώς ως θετική υποχρέωση ο «ελάχιστος πυρήνας» των κατοχυρούμενων εδώ κοινωνικών δικαιωμάτων. Για την πληρότητα της πληροφορίας, απλώς σημειώνουμε ότι στην απόφαση *Konstantin Markin v. Russia*, το υπό αμφισβήτηση δικαίωμα αφορούσε την αναγνώριση γονικής άδειας ισοτίμως και στους δύο γονείς.

¹²³ ΕΔΔΑ, *Yordanova and others v. Bulgaria*, ό.π., υποσ. 115, παρ. 130, Βλ. σχετικά A. Remiche, *Yordanova and others v. Bulgaria: the influence of the social right to adequate housing on the interpretation of the civil right to respect for one's home*, Human Rights Law Review, 2012, σελ. 787 επ., L. Peroni/A. Timmer, *Roma evictions stopped in Strasbourg: Yordanova and others v. Bulgaria*, Strasbourg Observers, 08.05.2012,

¹²⁴ Ό.π., προηγούμενη υποσ., παρ. 130.

αποβολή των προσφευγόντων από τις αυτοσχέδιες κατοικίες τους, καθώς οι τελευταίοι προέρχονταν από μειονοτική πληθυσμιακή ομάδα, ευάλωτη και οπωσδήποτε μη προνομιούχα.

Η προστιθέμενη, ωστόσο, αξία της απόφασης συνίσταται στον τρόπο που το ΕΔΔΑ αξιοποιεί την αρχή της αναλογικότητας προκειμένου να εμβαθύνει στην οριοθέτηση του δικαιώματος. Ειδικότερα, μετά την κατάφαση της νομιμότητας του σκοπού αποβολής, διαπιστώνει ήδη υπό διαδικαστική άποψη την υπέρβαση του αναγκαίου μέτρου, καθόσον στην απόφαση αποβολής δεν αιτιολογείται επαρκώς ο σκοπός της αποβολής. Περαιτέρω, ούτε η αποβολή συνδέεται εμπειριστικά με τον δημόσιο σκοπό, η υλοποίηση του οποίου έχει προκριθεί από την επισημειωμένη αρχή σε βάρος των καθ' ύλην το μέτρο της διοικητικής απομάκρυνσης. Το ΕΔΔΑ, ωστόσο, δεν εξαντλεί τον έλεγχο της αναλογικότητας στο διαδικαστικό επίπεδο. Προχωρεί και πέραν αυτού, διερευνώντας την ουσιαστική διάσταση της αρχής. Όπερ, διαπιστώνει αφενός την ύπαρξη κοινοτικής ζωής στον οικισμό, απ' όπου αποβλήθηκαν οι προσφεύγοντες, αφετέρου τη μη υλοποίηση στο επόμενο διάστημα των πολεοδομικών σχεδιασμών κατ' επίκληση των οποίων αποφασίστηκε και πραγματοποιήθηκε η μετακίνηση των προσφευγόντων. Τέλος, αναδεικνύει την κοινωνικά ευάλωτη θέση τους λόγω της μειονοτικής τους προέλευσης. Οι παράμετροι αυτές καθιστούν και κατ' ουσίαν δυσανάλογη την απόφαση της αποβολής και συνεπώς, πέραν του μέτρου που ορίζεται ως εύλογο, κατά το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 8 ΕΣΔΑ¹²⁵.

Η μεθοδολογική αξιοποίηση της αναλογικότητας από το ΕΔΔΑ στην παρούσα απόφαση, κατά τον παραπάνω τρόπο, επιτυγχάνει κυρίως την ανάδειξη της κοινωνικής φυσιογνωμίας του δικαιώματος. Πέραν δηλαδή της κλασικής, αμυντικής του διάστασης, η οποία συνίσταται παραδοσιακά στην απαίτηση για σεβασμό της κατοικίας του καθενός, εδώ καθίσταται αντιληπτή και η κοινωνική όψη του δικαιώματος¹²⁶ – το αίτημα δηλαδή για επαρκή στέγαση^{127,128}.

Η θέση που κατέχει στη διεθνή βιβλιογραφία επί του θέματος η κατευθυντήρια απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Νοτίου Αφρικής της 4^{ης} Οκτωβρίου 2000¹²⁹ –γνωστή ως υπόθεση της κοινότητας Grootboom– αποτελεί μέρος της ιστορίας του δικαιώματος. Επρόκειτο

¹²⁵ Βλ. όμως a contrario, ΕΔΔΑ, *Ghailan v. Spain* (application no 36366/14), 23 March 2021, *Kaminskas v. Lithuania* (application no 44817/18), 4 August 2020. Επί αυτών βλ. κριτική προσέγγιση in E. Bowar, *What is a community: distinguishing the right of individuals to housing versus the right of communities to housing in the case law of the ECtHR*, Evict, 26.01.2022, [What is a community: distinguishing the right of individuals to housing versus the right of communities to housing in the case law of the ECtHR - EVICT project \(eviction.eu\)](https://www.eviction.eu/).

¹²⁶ Η διαπίστωση αυτή επαναφέρει τη συζήτηση αναποφεύκτως στον σχηματικό χαρακτήρα της κατηγοριοποίησης των δικαιωμάτων σε ατομικά, κοινωνικά κοκ. κατηγοριοποίηση άλλωστε που διαθέτει περιορισμένη –μεθοδολογική ίσως μόνο– αξία, καθώς την υπερβαίνει η ίδια η δυναμική της πραγματικότητας.

¹²⁷ «*Right to adequate housing*», στην τρέχουσα ορολογία του Δικαστηρίου.

¹²⁸ Όπως μάλιστα προσφύως επισημαίνεται η μεία εκ μέρους του Δικαστηρίου (παρ. 73) και της απόφασης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Κοινωνικών Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά Βουλγαρίας, της 18^{ης} Οκτωβρίου 2006, όπου διαπιστώθηκε παραβίαση του άρθρου 16 του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη περί του δικαιώματος των οικογενειών σε «κατάλληλη και επαρκή κοινωνική, νομική και οικονομική προστασία», καθώς επίσης και του άρθρου Ε που αφορά την απαγόρευση διακρίσεων στα κατοχυρούμενα στον Χάρτη δικαιώματα, επιβεβαιώνει ότι το άρθρο 8 ΕΣΔΑ δεν αποτελεί για το ΕΔΔΑ τη μοναδική κανονιστική αναφορά σε σχέση με το υπό συζήτηση δικαίωμα. Τουναντίον, η αξίωση σεβασμού της κατοικίας καθενός (άρθρο 8 ΕΣΔΑ) ερμηνεύεται σε συνδυασμό με τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη – στοιχείο που εγγυάται την κανονιστικά διευρυμένη προστασία του δικαιώματος στη στέγαση. Βλ. σχετικά in A. Rémiche, *Yordanova and others v. Bulgaria: the influence of the social right to adequate housing on the interpretation of the civil right to respect for one's home*, ό.π., υποσ. 123, κυρίως σελ. 794.

¹²⁹ Διαθέσιμη εδώ: [Government of the Republic of South Africa and Others v Grootboom and Others \(CCT11/00\) \[2000\] ZACC 19; 2001 \(1\) SA 46; 2000 \(11\) BCLR 1169 \(4 October 2000\) \(saflii.org\)](https://www.saflii.org/za/other/zacc/2000/11/bclr1169.html).

για υπόθεση που αφορούσε πάνω από εννιακόσιους ανθρώπους –μεταξύ των οποίων και παιδιά–, οι οποίοι αποβλήθηκαν από ιδιωτική έκταση, όπου διαβιούσαν υπό άθλιες συνθήκες, όσο περίμεναν –πλέον των επτά ετών– να εγκριθεί αίτημα που είχαν υποβάλει στον τοπικό δήμο για αναγνώριση και χορήγηση στεγαστικής συνδρομής. Κι ενώ η μεταστέγασή τους ουδέποτε κατέστη εφικτή, μετά την αποβολή τους κατέληξαν σε ανοιχτό υπαίθριο αθλητικό χώρο, εκτεθειμένοι πάντα στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Κατά της παράλειψης της τοπικής κοινότητας να ανταποκριθεί στο αίτημά τους¹³⁰, οι ανέστιοι της περί ης ο λόγος υπόθεσης προσέφυγαν ενώπιον του δικαστηρίου διεκδικώντας άμεση συνδρομή, η οποία και τους επιδικάστηκε από το πρωτοβάθμιο δικαστήριο¹³¹. Αρνούμενες οι αρμόδιες αρχές να συμμορφωθούν με το διατακτικό της απόφασης, απευθύνθηκαν ενώπιον του εθνικού συνταγματικού δικαστηρίου¹³² –διεκδικώντας την αναθεώρηση της πρωτοβάθμιας δικαστικής κρίσης.

Οι νομικές βάσεις του αιτήματος αφορούσαν κυρίως το δικαίωμα καθενός για επαρκή και κατάλληλη κατοικία¹³³, καθώς επίσης και στο δικαίωμα των παιδιών για ασφαλή διαμονή. Στη σημαντική απόφαση που εξέδωσε επί του υπό συζήτηση ένδικου μέσου το Συνταγματικό Δικαστήριο της Νοτίου Αφρικής, έχει σημασία να εστιάσουμε στην ερμηνεία που προσέδωσε στη διάταξη, όπου κατοχυρώνεται το δικαίωμα στη στέγαση. Κυρίως, ενδιαφέρει ο προσδιορισμός του περιεχομένου του δικαιώματος και η emphaticκή ανάδειξη της θετικής και αρνητικής του διάστασης. Το δικαστήριο εκκινεί από τη σκέψη ότι επιβάλλεται η συνδυαστική ανάγνωση των δύο πρώτων παραγράφων της επίμαχης συνταγματικής διάταξης. Όπερ, αναγνωρίζεται ότι η υλοποίηση του δικαιώματος καθενός για επαρκή και κατάλληλη κατοικία είναι νοπή μόνο υπό την αυτονόητη προϋπόθεση των εύλογων νομοθετικών και λοιπών μέτρων που το κράτος οφείλει να λάβει στο πλαίσιο των διαθέσιμων πόρων του.

Μολονότι, ωστόσο, δεν προκύπτει ρητά από το γράμμα της συνταγματικής διάταξης, το δικαστήριο διαβλέπει επίσης την ύπαρξη αρνητικής υποχρέωσης που βαρύνει τόσο το κράτος όσο και τους ιδιώτες¹³⁴. Η υποχρέωση αυτή συνίσταται στο καθήκον τους να απέχουν από την αποδυνάμωση του δικαιώματος –κυρίως δε να μην παρεμποδίζουν την υλοποίησή του–. Κατά την αντίληψη των δικαστών, τη θέση αυτή ενισχύει η αμέσως επόμενη παράγραφος της συνταγματικής διάταξης, όπου προβλέπεται η απαγόρευση αυθαίρετων αποβολών από την κατοικία.

Το Δικαστήριο αποσαφηνίζει ότι η υποχρέωση του κράτους δε θα μπορούσε να ισοδυναμεί με αξίωση για άμεση διασφάλιση κατοικίας για τον καθένα, ακριβώς διότι μια τέτοια προοπτική εξαρτάται από την επάρκεια των διαθέσιμων υλικότεχνικών πόρων. Αναγνωρίζει, ωστόσο, ότι μόνο η παραπληρωματική ανάγνωση των δικαιωμάτων εγγυάται την αποτελεσματική άσκησή τους δεδομένου ότι, στην πράξη, τα δικαιώματα είναι αλληλένδετα και συνυπάρχουν αλληλεξαρ-

¹³⁰ Ακριβέστερα, ο τοπικός δήμος ουδέποτε απάντησε στα σχετικά αιτήματα των μελών της κοινότητας, τα οποία συνίσταντο, μεταξύ άλλων, στη διασφάλιση προσωρινού καταλύματος μέχρι την οριστική διευθέτηση του ζητήματος και τη διασφάλιση μόνιμης κατοικίας.

¹³¹ Επρόκειτο για το Cape of Good Hope High Court, το οποίο αναγνώρισε ότι το κράτος έχει υποχρέωση παροχής στοιχειώδους καταλύματος για τα παιδιά και τους γονείς τους, όταν οι τελευταίοι αδυνατούν να το εξασφαλίσουν εξ ιδίων. Το δικαστήριο, μάλιστα, έκρινε ότι η υποχρέωση υφίσταται ανεξαρτήτως και επιπροσθέτως της υποχρέωσης του κράτους για τη λήψη σχετικών νομοθετικών μέτρων.

¹³² Ενώπιον δηλαδή του South African Constitutional Court.

¹³³ Άρθρο 26 του Συντάγματος της Νοτίου Αφρικής: «(1) Everyone has the right to have access to adequate housing. (2) The state must take reasonable legislative and other measures, within its available resources, to achieve the progressive realisation of this right. (3) No one may be evicted from their home, or have their home demolished, without an order of court made after considering all the relevant circumstances. No legislation may permit arbitrary eviction». Περαιτέρω, το άρθρο 28 παρ. 1 εδ. (γ) ορίζει: «Every child has the right to shelter».

¹³⁴ Ως προσομοίωση τριτενέργειας, στην αντίστροφη εκδοχή της.

τώμενα. Προκειμένου δε για τα κοινωνικο-οικονομικά δικαιώματα, είναι προφανές ότι η ικανοποιητική ανταπόκριση του κράτους πρόνοιας στις προϋποθέσεις ευδοκίμησής τους διαμορφώνει το αναγκαίο πλαίσιο για την άσκηση άλλων δικαιωμάτων που συναρτώνται π.χ. με τον αποκλεισμό ή τις διακρίσεις λόγω φύλου, καταγωγής, προέλευσης, χρώματος κοκ. Δεν νοείται, με άλλα λόγια, δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την ελευθερία, την ισότητα, εάν προηγουμένως δεν έχει διασφαλιστεί για όλους στέγη, τροφή, στοιχειώδης επάρκεια πόρων διαβίωσης. Συνεπώς, το δικαίωμα στη στέγαση ενυπάρχει μόνο σε διαλεκτική σχέση και ως υλική βάση όλων των παραπάνω.

Τούτων δοθέντων, το κρίσιμο ερώτημα που κλήθηκε να απαντήσει το δικαστήριο ήταν αν τα κρινόμενα μέτρα μπορούσαν να θεωρηθούν ως εύλογα και κατάλληλα στο πλαίσιο της αρχής της αναλογικότητας. Για την αξιολόγησή τους συνεκτιμήθηκαν ασφαλώς οι ακραίες συνθήκες υπό τις οποίες διαβιούσαν τα μέλη της κοινότητας Grootboom, η αδράνεια των τοπικών αρχών να ανταποκριθούν στο αίτημά τους ή να διασφαλίσουν μεταβατικές λύσεις μέχρι την οριστική επίλυση του ζητήματος, η μακροχρόνια έκθεσή τους σε μεταβλητές που υπονομεύουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια κοκ¹³⁵.

Η προστιθέμενη αξία της απόφασης συνίσταται κυρίως στην έμφαση που δίδεται από το Δικαστήριο στη διαφοροποιητική ισότητα: η απόλαυση του δικαιώματος προϋποθέτει διαφορετικό επίπεδο κρατικής παρέμβασης και θετικές υποχρεώσεις προσαρμοσμένες στην ειδικότερη συνθήκη, υπό την οποία διαβιούν τα μέλη διαφορετικών κοινοτήτων, ανάλογα με τα εξιδιασμένα ελλείμματά τους¹³⁶. «Η υποχρέωση του κράτους να διασφαλίσει το δικαίωμα επαρκούς στέγασης εξαρτάται από το συγκεκριμένο πλαίσιο και μπορεί να διαφέρει από επαρχία σε επαρχία, από πόλη σε πόλη, από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές και από άτομο σε άτομο. Για κάποιους μπορεί να αρκεί η εξασφάλιση γης, κάποιιο άλλο μπορεί πέραν του οικοπέδου να έχουν ανάγκη και από δομικά υλικά, ενώ για άλλους να απαιτείται και χρηματοδότηση. Περαιτέρω, υπάρχουν κατηγορίες, για τις οποίες επιβάλλεται η διασφάλιση πρόσβασης σε παροχές, όπως νερό, ηλεκτρισμός, αποχετευτικό και οδικό δίκτυο. Ό,τι θεωρείται κατάλληλο για αγροτικές περιοχές, όπου οι άνθρωποι διαβιούν σε κοινότητες και βιοπορίζονται από τις αγροτικές καλλιέργειες, δεν είναι απαραίτητα κατάλληλο για αστικά περιβάλλοντα, όπου οι άνθρωποι βρίσκονται σε αναζήτηση εργασίας και καταλύματος για να στεγαστούν»¹³⁷. Και επιπλέον, το εύλογο μέτρο που υπαγορεύει η αρχή της αναλογικότητας οφείλει να συμπεριλάβει τις ανάγκες «των πλέον εμπερίστατων». Διαφορετικά δεν πρόκειται για γνήσια αναλογικότητα, ακόμη κι αν τα μέτρα εμφανίζονται ως στατιστικώς επαρκή¹³⁸.

¹³⁵ C. R. Sunstein, *Social and Economic Rights? Lessons from South Africa*, John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper, no 124, 2001. Ο Cass Sunstein κάνει λόγο για «μια συγκλονιστική απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Νοτίου Αφρικής, απόφαση η οποία κομίζει σημαντικά μαθήματα για το μέλλον», σελ. 3. Βλ. επίσης τον επιστημονικό διάλογο που αναπτύχθηκε ως αντίκρουση σε μέρος των θέσεων του καθηγητή Sunstein σε Th. Roux, *Understanding Grootboom – a response to Cass R. Sunstein*, Forum Constitutionnel, 2002, σελ. 41 επ. Επιπλέον, βλ. Chr. Mbazira, *Grootboom: A paradigm of individual remedies versus reasonable programmes*, Southern African Public Law, 2011, σελ. 60 επ., E. Wickeri, *Grootboom's legacy: Securing the right to access to adequate housing in South Africa?*, Center for Human Rights and Global Justice Working Paper, Economic, Social And Cultural Rights Series, 2004, no 5, NYU School of Law.

¹³⁶ Ο Sunstein εντοπίζει τη σπουδαιότητα της απόφασης κυρίως στο γεγονός ότι αυτή προσδίδει κανονιστικότητα και πραγματικό –πέραν του συμβολικού– περιεχομένου στη συμπερίληψη των κοινωνικοοικονομικών δικαιωμάτων ως μέρος της συνταγματικής ύλης. Η υλοποίησή τους με όρους αναλογικής ισότητας και διανεμητικής δικαιοσύνης συμβάλλει στη διαμόρφωση των αναγκαίων συνθηκών για την υποστασιοποίηση πραγματικής δημοκρατίας και ενεργών πολιτών, βλ. *Social and Economic Rights? Lessons from South Africa*, ό.π., προηγούμενη υποσημείωση, σελ. 3.

¹³⁷ Βλ. σκέψη 37 της απόφασης. Πρόκειται για μια από τις πιο γλαφυρές και παιδαγωγικώς εύληπτες αποδόσεις της αρχής της αναλογικότητας.

¹³⁸ Βλ. σκέψη 44 της απόφασης, όπου επίσης, το Δικαστήριο παραθέτει, σε τόνο πανηγυρικό, και την ακόλουθη

ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ

Στη ρευστή πραγματικότητα του 21^{ου} αιώνα, όπου οι ακραίες ανισότητες επιμένουν, δεν υπάρχει προφανώς περιθώριο για βεβαιότητες και εφησυχασμούς ως προς την εμπέδωση των κοινωνικών κεκτημένων. Η καθολικότητα στο δικαίωμα στέγασης εξακολουθεί να αποτελεί επιτακτικό ζητούμενο. Και ενώ στις μετανεωτερικές κοινωνίες του αναπτυγμένου κόσμου, η επίκαιρη συζήτηση αφορά πλέον τον μετασχηματισμό και τις εναλλακτικές μορφές της στέγασης¹³⁹, η αστεγία και ο αποκλεισμός από τα χρειώδη του δικαιώματος υπονομεύουν καθοριστικά τη βιοτική συνθήκη των ουκ ολίγων πληττόμενων καταργώντας στην πράξη κάθε προοπτική ισόρροπης και δίκαιης ανάπτυξης.

Υπό αυτά τα δεδομένα, επείγει η ανανοηματοδότηση των κοινωνικών δικαιωμάτων όχι μόνο ως ανακουφιστική απόκριση στα αδιέξοδα των απεγνωσμένων, αλλά και ως δικαιοκρατική εγγύηση και προϋπόθεση λειτουργικής συμμετοχής ενός εκάστου στις διαδικασίες του δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁴⁰. Η ιδιότητα του πολίτη προϋποθέτει αίσθηση ασφάλειας και στοιχειώδη χειραφέτηση από την πιεστική μέριμνα για την εξασφάλιση των προαπαιτούμενων της επιβίωσης. Υπό αυτή την έννοια, η σύνδεση του δικαιώματος με το ίδιο το περιεχόμενο και τον πυρήνα του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι αυταπόδεικτη.

Και επειδή προφανώς οι λογιστικές και οικονομικές παράμετροι που συνδέονται με την υλοποίηση του δικαιώματος ανάγονται –και κατά κανόνα προσκρούουν– στην ανελαστικότητα των κρατικών προϋπολογισμών, δύσκολα μπορεί κανείς να φανταστεί αξίωση για θεμελίωση σχετικής καθολικής υποχρέωσης του κράτους. Μοιάζει περισσότερο ρεαλιστική η διαμόρφωση αναλογικών κριτηρίων επί τη βάση των οποίων η υποχρέωση κρατικής παρέμβασης θα κατευθύνεται προς τους ευάλωτους και αδυνατούντες να εξασφαλίσουν εξ ιδίων τα υλικά προαπαιτούμενα του δικαιώματος. Προς αυτή την κατεύθυνση, ο δικαστικός έλεγχος του ευλόγου μέτρου δίνει περιεχόμενο στη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος υπερβαίνοντας τη σημειολογική ανάγνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως συνταγματικών διακηρύξεων ή ευχολογίων, περιορισμένης αξίας και χρησιμότητας για την ευημερία των μελών της κοινότητας.

Τόσο η νομολογία του ΕΔΔΑ, όσο και οι αποφάσεις ορισμένων εθνικών δικαιοδοσιών¹⁴¹ παρέχουν ήδη αξιοσημείωτα δείγματα γραφής. Κυρίως, επειδή τα δικαστήρια αποδείχθηκαν έτοιμα να υπερβούν την αμνηχανία που παράγεται κατά πρώτον από το λογιστικό αποτύπωμα του δικαιώματος. Προχωρώντας σε αναλογικές σταθμίσεις, στο πλαίσιο συγκεκριμένων υποθέσεων, διασκέδασαν τη συνήθη ανάγνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως κελυφών, κενών ουσιαστικού περιεχομένου, ενώ αμφισβήτησαν τον μηχανιστικό αντίλογο περί ανεπάρκειας ταμειακών διαθεσίμων. Είναι αυτονόητο ότι η διαμόρφωση νομολογιακών κριτηρίων στο πεδίο

διαπίστωση: «Κάθε κοινωνία οφείλει να επιδιώκει την ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών του σύνολου πληθυσμού, εάν πρόκειται πράγματι για κοινωνία που στηρίζεται σε αξίες όπως η ανθρωπινή αξιοπρέπεια, η ελευθερία και η ισότητα».

¹³⁹ Όπως για παράδειγμα, την αμιγώς τουριστική αξιοποίηση οικιστικών ακινήτων στο πλαίσιο ψηφιακών πλατφορμών τύπου AirBnB, πέρα από την «οικονομία του διαμοιρασμού». Βλ. Δ. Μπαλαπλανίδη/ Ε. Παπατζανή, *To Airbnb και το μέλλον της στέγασης στην Ελλάδα*, Eteron, 09.02.2022, [To Airbnb και το μέλλον της στέγασης στην Ελλάδα - ETERON](#).

¹⁴⁰ Υπό την έννοια και την πλήρη ανάπτυξη του περιεχομένου τους, όπως η σχετική δέσμευση έχει καταγραφεί διακηρυκτικά, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, στην Παγκόσμια Σύνοδο της Βιέννης, στις 25 Ιουνίου 1993. Στο συμπερασματικό κείμενο της Διάσκεψης, γίνεται μνεία σε όλα τα δικαιώματα ως «καθολικά, αδιαίρετα, αλληλοεξαρτώμενα και αλληλένδετα» (σημείο 5), βλ. σχετικά [OHCHR | Vienna Declaration and Programme of Action](#), Βλ. και παρατηρήσεις του Thomas Hammarberg σε *Social rights and implementation of housing rights*, Homeless in Europe, 2008, σελ. 5 επ.

¹⁴¹ Βλ. παραπάνω ενδεικτικά, αποφάσεις του Γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου και του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Νοτίου Αφρικής, σελ. 13 και 25 επ., αντίστοιχα.

δεν μπορεί να αναζητήσει ερείσματα σε στερεοτυπικές παραδοχές. Απαιτείται εξειδικευμένη και τεχνοκρατικά εμπειριστατωμένη ανάλυση των πραγματικών δεδομένων, στο πλαίσιο αναφοράς της κάθε υπόθεσης, καθώς επίσης και *in concreto* εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας. Είναι σημαντικό, ωστόσο, το γεγονός ότι στην πρόσφατη σχετικά ιστορία του δικαιώματος έχει αποδειχθεί πως η κατάλληλη νομολογιακή επεξεργασία του διαμορφώνει προϋποθέσεις για την ευδοκίμησή του. Με άλλα λόγια, η εμφάνιση του κοινωνικού κράτους και η επικαιροποίηση της συζήτησης για διασφάλιση ελάχιστων εγγυημένων παροχών προς όλους μπορεί και πρέπει να περιλάβει οπωσδήποτε και το δικαίωμα στη στέγαση¹⁴². □

¹⁴² Υπό αυτή και μόνο την έννοια η κατοικία μπορεί να νοηθεί ως αφετηρία «προσωπικής μεταμόρφωσης και εξέλιξης». Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα προσέγγιση του σημαντικού σύγχρονου αρχιτέκτονα Στέλιου Κόπ: «Ο εκάστοτε κάτοικος ζει απομονωμένος στη δική του πανομοιότυπη κάψουλα από τούβλα και μπετόν, με αυτήν να έχει ορισμένη θέση στην κτιριακή δομή. Πείτε με ονειροπόλο, όμως σκέφτομαι καμιά φορά πως αυτή η κάψουλα, κάτω από ορισμένες συνθήκες, μπορεί να αποτελέσει το κουκούλι μιας προσωπικής μεταμόρφωσης και εξέλιξης», LIFO, 04.04.2020.